

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Gregor Resman

Prostozidarstvo in politika na Slovenskem

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Gregor Resman

Mentor: red. prof. dr. Igor Lukšič

Prostozidarstvo in politika na Slovenskem

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

Prostozidarstvo in politka na Slovenskem

Prostozidarstvo je s svojimi stališči, da so vsi ljudje bratje, z moralnim naukom o poštenosti in časti ter s kritiko religiozne in politične stvarnosti srednjega veka, pritegnilo somišljenike po Evropi in v svetu. Vrhunec doseže v 18. stoletju, ko postane eden od kanalov, po katerem se širi nova politična kultura 18. stoletja, ki temelji na angleški politični praksi in francoskem razsvetljenstvu. Prostozidarstvo v absolutistični državi razsvetljenstvu priskrbi institucionalni okvir, v katerem se udejani meščanska morala, svetovljanska usmerjenost pa omogoča naglo širitev. Slovenske dežele Habsburške monarhije sicer niso bile pomembno središče prostozidarstva, med relativno majhnim številom slovenskih prostozidarjev pa najdemo kranjske razsvetljence člane Zoisovega kroga. Obdobje njihovega udejstvovanja se nekritično umešča v slovenski narodni preporod, čeprav ni popolnoma jasno, kaj naj bi se na novo rodilo. V diplomski nalogi smo skozi dejanski zgodovinski in socialni kontekst preučili njihovo delovanje in preverili, ali je mogoče delo Zoisovega kroga umestiti v t.i. slovenski narodni preporod, ki v letu 1848 dozori v politični program Zedinjena Slovenija.

Ključne besede: prostozidarstvo, razsvetljenstvo, Zoisov krog, slovenski narodni preporod.

Freemasonry And Politics In Slovenian Region

Freemasonry attracted adherents throughout Europe and the World with its point of view that all men are brothers, with the moral teachings of honesty and honor, and the criticism of religious and political realities of the Middle Ages. At its peak in the 18th century freemasonry became one of the channels for dissemination of the new political culture of the 18th century, based on English political practise and French Enlightenment. In the era of absolutist state freemasonry provided framework for Enlightenment in which to give concrete form to bourgeois morality and its cosmopolitan orientation allowed rapid expansion. Slovenian lands of Hapsburg monarchy had not been an important center of Freemasonry, but despite the relatively small number of Slovenian Freemasons we find them as members of the enlightened Zois Circle. In the final thesis we examine their work through actual historical and social context to verify whether it is possible to embed their literary work in so-called Slovenian national revival, which matures in 1848 in the political program Zedinjena Slovenija.

Key words: Freemasonry, the Enlightenment, Zois circle, Slovenian national revival.

KAZALO

1	Uvod	6
1.1	Pomen in cilj naloge	8
1.2	Raziskovalno vprašanje	9
1.3	Uporabljena metodologija.....	10
1.4	Omejitve diplomske naloge	11
1.5	Struktura diplomskega dela.....	11
2	Nastanek prostožidarstva	13
2.1	Od zidarske bratovščine k sodobnemu prostožidarstvu.....	17
2.2	Uveljavitev prostožidarstva	19
3	Razvoj prostožidarstva na Slovenskem.....	21
3.1	Prve lože v slovenskih deželah	21
3.2	Obdobje brez luči – od restavracije do prvih jugoslovanskih lož.....	24
3.3	Prostožidarstvo med obema vojnama	26
4	Značilnosti prostožidarstva	30
4.1	Sprejem med prostožidarje	34
4.2	Organizacija prostožidarstva.....	37
4.3	Visoke stopnje.....	38
5	Razsvetljenstvo in prostožidarstvo.....	40
5.1	Interes pri prostožidarstvu.....	44
6	Nasprotovanje prostožidarstvu.....	46
6.1	Prostožidarstvo in Katoliška cerkev v 18. stoletju.....	46
6.2	Prostožidarstvo in Katoliška cerkev v 19. in 20. stoletju.....	47
6.3	Prostožidarstvo in Katoliška cerkev na Slovenskem	49
6.4	Prostožidarstvo in teorije zarote.....	51

7	Prostozidarstvo in elitizem.....	55
8	Od kranjskih razsvetljencev do programa Zedinjena Slovenija.....	57
8.1	Zgodovinski okvir.....	57
8.2	Program Zedinjena Slovenija.....	62
8.3	Od ljudstva k narodu – vloga kranjskih razsvetljencev pri formiranju slovenske narodne identitete.....	62
8.3.1	Rodovno nacionalističen diskurz.....	63
8.3.2	Razsvetljenski (državlanski) diskurz.....	65
9	Sklep.....	72
10	Literatura	76

1 Uvod

»Na vprašanje, kaj je prostozidarstvo, dobimo – glede na stališče vprašanega – odgovore, ki segajo od natančne samodefinitivne prek kritičnih pripomb o elitistični moški zvezi, bojevitih obtožb, neumnega obrekovanja, teorije o zarotništvu in praznoverju do žaljive, zbadljive; prostozidarji so bedni pavlihe« (Binder 2008, 11).

Od 18. stoletja do danes najbrž o nobeni družbeni skupini ni bilo objavljenih toliko nasprotnih si informacij kot prav o prostozidarjih. Veliko so k temu pripomogli prostozidarji sami, ki so vedno znova mešali rezultate zgodovinskih raziskav z različnimi zgodbami¹, da bi ustvarili uglednejšo zgodovino svoje družbe in plemenitejši rodovnik.

Zaradi številnih in dolgotrajnih obtožb ter namigovanj vse do danes ni enotne ocene tega gibanja. Oznako prostozidar² se je pejorativno kot sredstvo karakterizacije liberalno mislečih uporabljalo vse do druge svetovne vojne. Kot diskretno – tajno omrežje je prostozidarstvo v zadnjem obdobju pogosto burilo domišljijo raziskovalnih novinarjev in privrženecv teorij o zaroti, ki v nenehnem iskanju nelegitimnih sil iz ozadja, ob pomanjkanju kakšne bolj domiselne izbire, nazadnje pristanejo pri prostozidarjih.

Prostozidarstvo je s svojimi stališči, da so vsi ljudje bratje, z moralnim naukom o poštenosti in časti ter s kritiko religiozne in politične stvarnosti srednjega veka pritegnilo somišljenike po vsej Evropi. Slovenija sicer ni bila kakšno pomembno središče tega naprednega in včasih tudi kontroverznega gibanja, so pa slovenski prostozidarji večkrat v preteklosti ustanovili svojo ložo. Prvič je prostozidarska loža na

¹ Zgodnji prostozidarski zgodovinarji so pri ustanovnih članih prišli celo do Adama, ki naj bi imel ložo skupaj s sinovoma. Prek Mezopotamije, Egipta in Salamonovega templja naj bi se prostozidarstvo nadeljevalo v antično Grčijo in Rim, v času pokristjanjevanja Evrope v državi Karla Martela, z Viljemom Osvajalcem v angleških kraljevih hišah ... Zaradi te miselnosti je nazadnje razumljiv seznam velikih mojstrov, v katerem so Jezus Kristus, nadangel Mihael, Mojzes, Noe in Salamon Faleg. Okoli leta 1900 je krožilo 39 različnih zgodb o izvoru prostozidarstva (Binder 2008, 11).

² Poleg besede prostozidar, ki je slovenski prevod angleškega *freemason-a*, se v slovenskih tekstih starejšega datuma za člane iste združbe uporabljata tudi besedi mason in framason, ter iz tega izpeljano poimenovanje za združbo – masonerija ali framasonerija.

Slovenskem ustanovljena v času razsvetljenstva konec 18. stoletja. Gibanje ob začetku 19. stoletja peša, oživi pa v času Ilirskih provinc. V obdobju restavracije sledi prepoved prostozidarstva, ki traja več kot sto let. Tik pred drugo svetovno vojno se na kratko ponovno ustanovi ljubljanska loža, ki pa v vojni vihri in kasneje v drugi Jugoslaviji ugasne. Po petdesetletnem premoru se pojavijo ideje o ponovni ustanovitvi slovenske prostozidarske lože, ki je nazadnje nastala po osamosvojitvi Slovenije.

Kljub relativno pogostim omembam prostozidarstva v literaturi in časopisju na Slovenskem še ni obširnejše obravnave tega pojava v povezavi s politiko, niti ocene, da je do te povezave kadarkoli prišlo. Raznovrstni opazovalci se večinoma ukvarjajo s številnimi teorijami o nastanku, s prostozidarsko simboliko in njihovimi skrivnimi prijemi. Domneve o skrivnem in zloveščem delovanju so praviloma plod površinskega in stereotipnega pristopa pri analizi prostozidarstva. Središče domnev in špekulacij o zloveščem (političnem) delovanju pa je od začetkov v 18. stoletju predvsem v službi legitimizacije nasprotnih političnih stališč in ne temelji na rezultatih zgodovinskih raziskav.

V diplomski nalogi se bomo prostozidarstva lotili sistematično in celovito, pri tem pa bomo največ pozornosti posvetili obdobju razsvetljenstva. V tem obdobju prostozidarstvo doživlja svoj razcvet, prisotno je tudi na Slovenskem; na družbeno-politični ravni je to obdobje zatona fevdalizma. Nosilca fevdalnega reda, plemstvo in cerkev, sta se izkazala kot nedorasla novim razmeram, zato oblast v svoje roke prevzame centralistično organizirana absolutistična monarhija. Stari fevdalni *ancien régime* se umika pospešenemu civilizacijskemu procesu, zamenjuje ga kapitalistični način proizvodnje. Zdi se, da igrajo prostozidarji pri samem prehodu aktivno vlogo. Zatonu fevdalizma sledijo premiki na družbeno-političnem področju. Sredino 19. stoletja zaznamuje pomlad narodov, ko tudi Slovenci dobimo prvi politični program. Začetek slovenske narodne emancipacije se umešča v obdobje razsvetljenstva, ko naj bi se začel slovenski narodni preporod. Pri tem se kljub pomembni vlogi, ki jo zgodovinopisje pripisuje kranjskim razsvetljencem, pogosto pozablja, da so bili mnogi med njimi prostozidarji.

1.1 Pomen in cilj naloge

Sodobno prostozidarstvo se do srede 18. stoletja razširi v vsa evropska središča in se postopno širi po pokrajinah. V lože se včlanjuje višje in nižje plemstvo, intelektulci, duhovniki, visoki uradniki, kraljevi svetovalci, diplomati, bankirji, trgovci, častniki ... Na prehodu iz 17. v 18. stoletje se izoblikuje nova luč razuma – razsvetljenstvo – kot reakcija na obdobje protireformacije in pravovernosti, ki v tradicionalne forme prinese novo dinamiko na miselnem, družbenem in umetniškem področju. Razsvetljenstvo pa se ni širilo le z znastveniki in pisatelji tega časa, temveč zlasti v organiziranih in neorganiziranih združbah. Med nosilci razsvetljenstva imajo prostozidarji in prostozidarske lože vodilni položaj. Prostozidarske lože so dale razsvetljenstvu institucionalni okvir, svetovljanska usmerjenost razsvetljenstva pa je omogočila naglo širitev idej in gibanja (Im Hof 2005, 139). Prostozidarstvo in razsvetljenstvo tako od začetka delujeta v vzajemni soodvisnosti.

Na slovenskem etničnem ozemlju³, ki je v tem obdobju del Habsburške monarhije, je prostozidarstvo z vsaj eno ložo prisotno od leta 1773, ko je ustanovljena loža v Trstu. Do leta 1795, ko cesar Jožef II. s patentom prepove delovanje prostozidarskih lož, le-te delujejo še v Ljubljani, Gorici in Mariboru. Prostozidarska loža je ustanovljena tudi v času Ilirskih provinc leta 1812, vendar je kratkega daha, saj se prostozidarji po ponovni avstrijski zasedbi razidejo. Od leta 1795 do leta 1918 je prostozidarstvo, z izjemo Ilirskih provinc, na slovenskem ozemlju prepovedano. Prostozidarska loža je v Ljubljani ponovno ustanovljena šele leta 1940.

Cilj naše diplomske naloge bo sistematična in celovita obravnava prostozidarjev in prostozidarskih lož na Slovenskem. Pri tem bomo glede na obdobje, ko so prostozidarske lože prisotne na Slovenskem, posebno pozornost namenili obdobju razsvetljenstva in s tem Zoisovemu krogu kranjskih razsvetljencev, kjer najdemo prve, zlasti na literarnem področju aktivne slovenske prostozidarje. Znotraj kroga bomo preučili delovanje Zois, Linhart in Vodnika, ki se omenjenjajo kot člani

³ Slovenske dežele Kranjska, Štajerska, Koroška in Goriška so od konca 16. stoletja do leta 1918 dedne habsburške dežele v Notranji Avstriji.

prostoziarskih lož (Nenezić 1988, 101). Za razumevanje dela Zoisovega kroga bomo preučili percepcijo kolektivnega v času njihovega delovanja.

1.2 Raziskovalno vprašanje

Pri analizi prostoziarstva se bomo osredotočili na vprašanje, kaj je pri prostoziarstvu na Slovenskem političnega. Naše razumevanje političnega bo kar se da široko, saj glede na čas preučevanja govorimo o predmodernem obdobju; politiko razumemo kot »usmerjanje človeške dejavnosti katerekoli vrste v določeni smeri, tj. za uresničevanje določenega cilja« (Lukšič 2003, 251). V našem primeru iščemo prve gibalce političnega delovanja na Slovenskem v predmodernem obdobju, zato bo naš fokus usmerjen na iskanje interesa.

Literarni zgodovinar Ivan Prijatelj zapiše:

Slovenski preporod – slovenska narodna renesansa – to se pravi, oni kulturni, zlasti literarni pokret, ki ima namen vzpostaviti Slovence kot samostojen narod, s primernimi kulturnimi, posebno literarnimi funkcijami, usmerjenimi proti cilju enotne narodne samozavesti, se začne v drugi polovici XVIII. stoletja in se nadaljuje vso prvo polovico XIX. Stoletja, nakar se mu v sredini istega stoletja pridruži politična prebujanje naroda, zahtevajočega svojo samoodločbo v državno-pravnih sistemih (Prijatelj 1935, 1).

Na podlagi zapisanega lahko sklepamo, da je bil interes oz. cilj slovenskih narodnih prebuditeljev⁴, kot Prijatelj imenuje kranjske razsvetljence, vzpostavitev občutka narodne zavednosti pri Slovencih, in da je to obdobje začetek⁵ slovenske narodne

⁴ Kranjska razsvetljenska akcija pridobi svoje rodovno nacionalistično poimenovanje (Slovenski narodni preporod, op.a.) proti koncu 19. stoletja. Tedaj se začne besedi prosvetljenstvo ali razsvetljenstvo nadomeščati z besedo preporod (Rotar 2007, 283). Med t.i. narodnimi prebuditelji je izoblikovanih več središč. Poleg meščanskega dela, ki ga predstavlja Zoisov krožek, je treba omeniti tudi duhovniški del, zbran okoli škofa Herbersteina.

⁵ Do podobnega zaključka pride tudi Edvard Kardelj, ki pravi, da je z narodnobuditeljsko akcijo problematika narodne emancipacije postavljena na dnevni red. Kardelj prestop z literarnega na politično področje umesti v obdobje Ilirskih provinc (Kardelj 1978, 221–222).

emancipacije, ki se progresivno nadaljuje in nazadnje dozori v politični program Zedinjena Slovenija. Pri tem bomo preverjali hipotezo, ali imajo slovenski prostozidarji aktivno vlogo pri formiranju Slovencev kot naroda v smislu vzpostavitve temeljnega rodovno nacionalističnega diskurza, ki se nazadnje manifestira leta 1848 v programu Zedinjena Slovenija.

1.3 Uporabljena metodologija

V diplomski nalogi uporabljamo naslednje metode družboslovnega raziskovanja:

- Metoda zbiranja primarnih in sekundarnih virov, ki predstavlja temeljni pogoj za uporabo nadaljnjih metod.
- Metoda analize in interpretacije primarnih virov, s katero se preučuje delo Zoisovega kroga.
- Metoda analize in interpretacije sekundarnih virov, s katero preučujemo in analiziramo monografske publikacije, članke in internetne vire. V okviru metode se uporablja kritično ovrednotenje virov glede na materialno podlago teksta, korektnost teksta, zanesljivost in logičnost ter dokumentiranost teksta z znanstvenim aparatom.
- Zgodovinsko razvojno analizo uporabljamo v okviru preučevanja zgodovinskega razvoja nacionalnosti na Slovenskem.
- Metoda diskurzivne analize, s katero se preučuje vpliv prevladujočega diskurza pri razumevanju vzpostavitve slovenske nacionalne identitete, in s tem na razumevanje vloge kranjskih razsvetljencev.
- Deskriptivno metodo, ki služi ugotavljanju in opisovanju dejstev.

1.4 Omejitve diplomske naloge

Preučevanje prostozidarstva je težavno predvsem zato, ker sam ustroj organizacije preprečuje preverjanje točnosti posameznih podatkov. Objektivnost literature, ki obravnava prostozidarstvo, je pogosto vprašljiva, saj tovrstni teksti praviloma niso rezultat zgodovinskih raziskav in analiz. Kritično ovrednotenje literature sicer precej zbistri izbor, vendar ni izključeno, da posamezne ugotovitve, ki so navedene v diplomskem delu, niso preverljive. Naslov obljublja obravnavo prostozidarstva in politike na Slovenskem, kar daje slutiti, da se omenjeni fenomen obravnava široko, vendar dolgo vmesno obdobje od pojava do renesanse prostozidarstva na Slovenskem dopušča zgolj osredotočenje na posamezno obdobje. Za nadaljnje raziskovanje bi bila vsekakor zanimiva obravnava prostozidarstva in politike v obdobju od konca prve do začetka druge svetovne vojne, v okviru prve Jugoslavije, kar pa bi zahtevalo podrobno preučitev tedanjih političnih in družbenih razmer.

1.5 Struktura diplomskega dela

Diplomsko delo je sestavljeno iz dveh delov. Po uvodnem delu in metodološkem okviru v prvem delu obravnavamo sam nastanek prostozidarstva v svetu, naglo širitev in prihod v slovenske dežele. V osrednjem delu naloge v četrtem in petem poglavju obravnavamo značilnosti prostozidarstva, ki so ključne za razumevanje družbe in povezavo prostozidarstva z razsvetljenstvom, ki nam je v pomoč pri opredelitvi interesa. Šesto poglavje obravnava nasprotovanje prostozidarstvu s strani Katoliške cerkve in iz tega izhajajoče ali s tem povezane teorije o zarotništvu. V sedmem poglavju sledi kritičen pogled na prostozidarske lože z ekskluzivnim načinom novačenja članstva, kjer raziskujemo elitizem. Drugi del naloge je ključen za izpolnitev zadanega cilja in za odgovor na raziskovalno vprašanje. V devetem poglavju najprej opredelimo zgodovinski okvir, v katerem delujejo kranjski razsvetljenci, nato pa opredelimo dva temeljna diskurza. Rodovno nacionalističnega, ki se razširi po letu 1830, po katerem se delo kranjskih razsvetljencev prostozidarjev umešča na začetek slovenskega narodnega preporoda in njegovo naspotje, razsvetljenski državljanski diskurz, ki je temeljni

diskurz kranjskih razsvetljencev. V sklepu je podan odgovor na raziskovalno vprašanje in ključne ugotovitve naloge.

2 Nastanek prostožidarstva

Odkar ljudje živimo v organizirani skupnosti, je vedno možno najti kaj takega, kar se da primerjati s prostožidarstvom. Kot združenje, grupacijo, moško zvezo lahko prostožidarstvo povežemo z naslednjimi skupinami: Rimski kolegij, Templjarski viteški red, kult Brahmanov, Mitrov kult (mitraizem), kabalo, alkimijo, gnozo ... Pri tem je treba poudariti, da te tajne zveze kažejo na morebitne ezoterične korenine. Skupni imenovalec vseh teh zvez iz različnih kultur in časa so iniciacija, obredje, simbolika, prepoznavna znamenja ter razčlenitev na stopnje z različnimi nalogami (Binder 2008, 12). Med pomembnejšimi, ki so v ezoteričnem smislu vplivale na prostožidarstvo, je treba izpostaviti naslednje:

- Mitraizem

Mitraizem temelji na dualističnem nauku mazdaizma, ki govori o stalnem boju med načelom dobrega in zla. Od pristašev boga Mitre so se zahtevale visoke moralne lastnosti, čistost, zdržnost in sposobnost, za povračilo pa so jim obljubili ponovno rojstvo (Dobovšek 2005, 182). Uvajanje novih članov, ki so lahko bili le moški, je imelo obredni značaj, pri katerem so šli kandidati skozi sedem iniciacijskih faz. Obredni vstop med pristaše mitraizma ima veliko skupnega z napredovanjem prostožidarskega pomočnika na mojstrsko stopnjo (Nenezić 1988, 15).

- Templarji

Templjarski viteški red je na začetku 12. stoletja ustanovil francoski vitez Hugo de Payens z namenom, da bi njegovi člani ščitili romarje, ki so prihajali na Kristusov grob. Prvotno je imel red sedež v Jeruzalemu, vendar se je zaradi spopadov z Arabci najprej preselil na Ciper in kasneje v Francijo. V času križarskih vojn so templarji izjemno obogateli⁶. Po selitvi v Francijo so zaradi močne elitne in mednarodne organiziranosti

⁶ Nenezić navaja, da so templarji po selitvi v Evropo imeli okoli 1000 gradov. Del posestev naj bi bil tudi Sloveniji; v Ljubljani, Beli krajini in Prekmurju (Nenezić 1988, 25).

dobili nasprotnike pri številnih kraljih. Vodstvo templarjev naj bi nameravalo uresničiti nov verski program združene Evrope, ki naj bi imela skupno religijo in naj bi združevala krščansko in židovsko izročilo. Nekateri prostožidarski zgodovinarji vidijo v templarjih neposredne predhodnike prostožidarstva (Nenezić 1988, 24).

- Pitagorova šola

Pitagorova filozofsko – znanstvena šola iz 6. stoletja pred Kristusom je po mnenju Perčiča s svojo notranjo strukturo kot aristokratsko – intelektualna družba z značajem verske sekte pomembno prispevala k razvoju modernega prostožidarstva. Kandidate so po natančnem spraševanju sprejeli v prvo stopnjo, kjer so jih učili tolerantnosti do vseh ver in kultur, ljubezni do staršev, domovine ... Na drugi stopnji so jim podajali višje nauke, med drugim so jih poučevali tudi o reinkarnaciji, preseljevanju duš in o skrivni simboliki (Perčič 2000, 92).

- Rimski kolegij

Rimski kolegij je bilo združenje izobraženih moških, ki so obvladali različne židarske in umetniške spretnosti. Člani kolegijev so bili večinoma grški obrtniki, ki so gradili posvetne, verske, vojaške in vodne zgradbe. »Kolegije so vodili predstojniki, ki so se imenovali mojstri, nadzorniki ali čuvaji, cenzorji, zakladniki, varuhi pečata, arhivarji in tajniki. Če so bile funkcije res tako porazdeljene, potem mnogi naslovi in položaji iz današnjega upravnega življenja izvirajo že iz davnih časov antike« (Perčič 2000, 74). Perčič meni, da je Rimski kolegij dejanski vezni člen med antiko in evropskim srednjeveškim prostožidarstvom (Perčič 2000, 74).

- Alkimija

Alkimija se je od nastanka razcepila v mistično naravno filozofijo in v praktično alkimijo. Slednja se je poleg iskanja skrivosti večnega življenja ukvarjala tudi s tem, kako bi iz svinca in živega srebra pridobili zlato. Filozofi alkimisti so težili k temu, da spoznajo Boga iz narave in da se poučijo o tem, kako se s plemenitenjem lastne duše lahko ukroti telo in vsa materija preobrazi v duha (Dobovšek 2005, 185). Trdili so, da blaženi lahko postanejo tudi tisti, ki so živeli brez poznavanja Kristusa in evangalija, če so resnično živeli čisto duhovno življenje. S svojim razmišljanjem in toleranco pri

vprašanju religije so alkimisti vplivali na notranjo izgradnjo prostožidarstva v 18. stoletju (Perčič 2000, 87).

Gottlieb Imfof razčlenja izvor različnih zgodb o izvoru prostožidarstva:

Ni mogoče oporekati, da pogosto najdemo naravnost vznemirljive podobnosti med navadami pri prostožidarjih in tistimi bodisi v antičnih misterijskih zvezah ali v moških zvezah med primitivi današnjega časa. Toda kaj v resnici dokazujejo? Kljub nasprotnim trditvam področje simbolike še zdaleč ni neomejeno. V bistvu imamo zmeraj opraviti z medsebojnim učinkovanjem nasprotnih principov, kot so dobro in zlo, kozmos in kaos, svetloba in tema, nebesa in pekel ... Ampak njihov pravzrok, dualizem, ki razcepla notranji in zunanji svet, je vedno isti (Imfof v Binder 2008, 12).

Sklicevanje na častivredna izročila je vsekakor značilnost, ki se jo pogosto zasledi pri številnih diskretnih skupinah. Pomembno je, da je izročilo staro in povezano z izkušnjami iz dolgega obdobja raznih kultur. »Če tedaj pritegnemo predvsem podrobnosti, ki primerno ustrezajo vnaprejšnjemu mnenju, potem je mogoče brez težav sestavljati vse indicirane verige, ki si jih sploh lahko predstavljamo« (Binder 2008, 23). Do podobnega zaključka pride tudi Perčič, ki dodaja, da slehrni argument pridobi na teži, če je povezan z daljnimi predniki (Perčič, 2000).

Skupni imenovalc teorij, ki sodobno prostožidarstvo povezujejo z antičnimi ali srednjeveškimi skupinami, je ta, da so nastale v 18. stoletju, ko so prostožidarji želeli zgodovinsko utemeljiti svoje viteško življensko občutje. Teorije o neposredni povezavi s temi skupinami so dokazano nezagodovinske (Binder 2008, 16).

Številni prostožidarji pa v vnetem iskanju davnih prednikov uporabljajo in zlorabljajo antične ustanove za utemeljevanje novih povezav, »katerih simbolika, znana le po drobcih, podžiga domišljijo ljudskih množic in daje hrano zmešanim miselnim potem različno izobraženih predstavnikov teorije o zaroti« (Binder 2008, 13).

Klasična teorija zarote o nastanku prostožidarstva, razširjena ob koncu 19. stoletja, je, da je prostožidarstvo judovska stvaritev. Poleg splošnega vala

antisemitizma,⁷ ki v Judih razvije podobo sovražnika, se dokazuje za omenjeno trditev išče v obredju, kjer so v uporabi tudi hebrejske besede. Binder ugotavlja, da je ta teorija o nastanku neresna, saj je verska toleranca sprva veljale le za pripadnike krščanskih cerkva in je bil Judom vstop v lože prav zaradi vere onemogočen (Binder 2008, 14).

Lahko rečemo, da so prostozidarji ideje za obredje in delovanje črpali iz različnih zgodovinskih legend, združenj in misterijev. Okvir za delovanje so prevzeli od srednjeveških zidarskih cehov.

Neposredne predhodnike prostozidarjev najdemo v angleških gildah, ki segajo na konec 14. stoletja. Prva dokazana uporaba besede prostozidar (angleško freemason, op. a.) se pojavi leta 1375 v Londonu v zapisih zastopnikov mestnih cehov in leta 1396 v popisu gradbenih delavcev pri gradnji stolnice v Eksperu (Dobovšek 2005, 175). Kljub neredni uporabi besede *freemason* ali *mason* danes velja, da so izraz *mason* uporabljali kot skupno oznako za vse, ki so obdelovali kamen, medtem ko je bil *freemason* posebej izpopolnjen mojster v obdelavi kamna.

Leta 1472 je londonska *Mason company*⁸ dobila lasten grb in do velikega požara leta 1666 je kot cehovska organizacija nadzorovala delo svojih članov. Sprva so bili v ceh sprejeti le rokodelci, pomočniki in mojstri, okoli leta 1650 pa so v združbo začeli sprejemati tudi ljudi, ki niso imeli nobene zveze s samim rokodelskim poklicem (Binder 2008, 19).

Tako kot v Londonu je tudi škotska cehovska organizacija gradbenikov iz Ediburgha v veliki meri nadzorovala in usmerekala svoje članstvo. Pri tem je že od sredine 15. stoletja sprejemala zaščitnike lože, duhovnike, zdravnike, notarje in plemiče. Kot v Londonu so tudi v Edinburgu požari leta 1674 pripeljali do liberalizacije cehovskega reda in do spremembe iz zaključene poklicne organizacije v združenje

⁷ Antisemitizem je konec 19. stoletja pomemben element za formiranje in propagiranje lastnih ideoloških izhodišč. Spopad z liberalizmom je tako predstavljen kot spopad z židovstvom, s tem pa se vzpostavlja apokaliptični boj med dobrim in zlim (Pelikan 1997, 118). Več o antisemitizmu na Slovenskem tudi Rotar (2007). Dokončno povezavo med židovstvom in prostozidarstvom vzpostavi Hitlerjev *Mein Kampf*, kjer je prostozidarstvo poleg tiska predstavljeno kot najmočnejše orožje židovstva (Pelikan 1997, 120).

⁸ Londonsko cehovsko združenje se izmenoma označuje kot *Company of masons* in kot *Company of freemasons* (Binder 2008, 19).

članov, ki je dobivalo značaj podporne zveze. To je pospešilo sprejemanje nezidarjev v ceh gradbenikov (Binder 2008, 20).

Pristopanje nezidarjev, ki niso imeli nobene zveze z umetnoobrtnimi ali tehničnimi skrivnostmi lož, se je pričenjalo zaradi različnih nagibov. Pomembno vlogo so igrali poklicni interesi in ekonomski razlogi pri povezovanju z organizirano cehovsko organizacijo. Ob zmanjševanju moči cehovske organiziranosti pa je šlo tudi za družabnost. To dokazuje ohranitev velikega števila lož, ki so izgubile svoje prvotne poklicne funkcije, a so kot družabna združenja obstala in delovala še naprej. Glavno vsebino dejavnosti nekaterih lož daleč v 18. stoletje sta predstavljala kajenje in pitje (Binder 2008, 20).

Eugen Lennhoff ugotavlja, da prehoda iz kamnoseških bratovščin v spekulativno zidarstvo ni mogoče natančno ugotoviti, lahko se le sklepa, da se je z letom 1717, ko je bila ustanovljena angleška velika loža, zaključila predzgodovinska stopnja razvoja (Lennhoff v Binder 2008, 23).

2.1 Od zidarske bratovščine k sodobnemu prostožidarstvu

Poleg številnih neverjetnih si prehod operativnega v spekulativno prostožidarstvo razlagamo z dvema verjetnima teorijama – teorijo treh prehodov in teorijo prevzema (Allen 1993, 13).

Teorija treh prehodov pojasnjuje nastanek spekulativnega prostožidarstva z neposrednim prehodom iz operativnega zidarskega ceha v treh stopnjah; operativni, prehodni in nazadnje spekulativni (Allen 1993, 13). Srednjeveški ceh obrtnikov – gradbenikov je bil v Angliji in na Škotskem organiziran v ložah. V 17. stoletju so v lože gradbenikov začeli sprejemati tudi člane, ki niso bili obrtniki. Postopoma se je razmerje med številom obrtnikov – operativcev, in številom sprejetih članov povečevalo v korist slednjih. Sprejemanje članov, ki niso obrtniki, pa je sovpadalo z zmanjševanjem moči ceha obrtnikov. Tako so v času velikih požarov leta 1666 v Londonu in leta 1674 v Edinburgu, ko moč ceha gradbenikov uplahne, velik delež članstva ceha predstavljali sprejeti člani. Le-ti so sčasoma prevzemali pomembnejše položaje v ložah. Iz izključno

rokodelskega članstva sprva nastane mešana združba, ki nazadnje opusti operativne korenine (Allen 1993, 21).

Teorijo prevzema Allen argumentira z vidika verske in politične nestrpnosti 17. stoletja, ko je po izbruhu angleške državljanske vojne leta 1642⁹ prišlo do velikih pritiskov na družbo. V notranje izčrpani in izropani Angliji so se začeli pojavljati ideali strpnosti in humanosti. V tem obdobju se začenja zgodnje razsvetljenstvo (Dobovšek 2005, 186). Razsvetljenci, ki so verjeli v ideale tolence in strpnosti, so iskali primeren forum, kjer bi lahko svobodno izražali svoje mnenje. Začeli so se včlanjevati v lože obrtnikov, ki so se izognile sektaštvu na verskem in političnem področju, pri tem pa so ohranjale temeljna prepričanja o obstoju boga, bratstva, osvoboditve in resnice. Pristotna simbolika obrtnikov pa je bila primerna tudi za razsvetljenske moralne ideale. Ker sta bila za filozofsko misel tega časa značilna alegorija in simbolizem, je bila obstoječa simbolika obrtnikov dobrodošla, saj so jo lahko na novo osmilili. Organizirane zidarske lože so postale zunanji okvir novemu cilju (zametku civilne družbe). Novemu jedru lož je tradicionalna organiziranost zagotavljala nekakšno formalno zaščito v negotovih časih državljanske vojne, ko je obstajala dejanska potreba po diskretnosti ali celo tajnosti pri širjenju kakršne koli oblike tolerance (Allen 1993, 25). Lože so postale prostor za preverjanje strokovnosti in znanja ter tudi prostor za razmišljanje o življenju in odnosih v družbi (Šömen 2002, 16).

Kakor koli že, dejstvo je, da so se nezidarji vedno bolj vrivali v stare lože. V položaju, ko so se kazale razdiralne težnje, so 24. junija 1717 štiri londonske lože sklenile ustanoviti veliko ložo. Prvi velik mojster je bil Antony Sayer, ki kakšne pomembnejše zgodovinske vloge nima. Binder pravi, da lahko le sklepamo, da ustanovitveno dejanje in omenjeni datum pomeni začetek sodobnega prostozidarstva. Datum je bil namreč potrjen po dogovoru v poznejših letih, tako da je sama ustanovitev zgodovinska teorija in ne na virih utemeljeno dejstvo (Binder 2008, 20). Domneva se,

⁹ Anglijo od leta 1553 dalje pretresajo hudi boji, upori, nemiri in sovražstvo med političnimi in verskimi nasprotniki. Konflikti dosežejo vrhunec v času angleške državljanske vojne (1641–1651). Boj za oblast v državi leta 1642 preraste v vrsto spopadov med pristaši kralja in pristaši parlamenta, ki eskalira v državljansko vojno, v kateri po reorganizaciji vojske zmagajo parlamentarci pod vodstvom Oliverja Cromwella. Do dokončne pomiritve pride šele leta 1688, ko William Oranski izda Deklaracijo pravic (Bill of Rights), kjer med drugim potrdijo tudi svobodo veroizpovedi (Dobovšek 2005, 185).

da je bila združitev sprva nepomembna, saj je bilo število prostozidarjev in lož majhno. Do pomembnejšega premika pride z izvolitvijo Johna Theopihila Desaguliersa za tretjega velikega mojstra junija 1719. Veliki mojster Desaguliers začne z razpravo, ki je pripeljala do konstitucionalne knjige leta 1723, hkrati pa prostozidarstvo pridobiva tudi veliko pomembnih in vplivnih članov. Tako v letu 1721 veliki mojster postane John vojvoda Mantugujski, dve leti kasneje pa Philipp vojvoda Wharonski. Nagel družbeni vzpon pa spremlja tudi širjene lože in članstva. V letu 1721 je bilo 16 lož, leta 1725 jih je bilo 52, leta 1732 že 109 (Binder 2008, 25).

2.2 Uveljavitev prostozidarstva

Prostozidarstvo se je širilo hitro in uspešno. Leta 1730 so lože že dosegle Francijo in britanske kolonije. Do leta 1750 je prostozidarstvo v vseh evropskih središčih in se postopno širi po pokrajinah. V lože se včlanjuje višje in nižje plemstvo, intelektulci, duhovniki, visoki uradniki, kraljevi svetovalci, diplomati, bankirji, trgovci, častniki ... Družbeni vzpon in množično širjenje spremlja tudi včlanjevanje višjega sloja. Leta 1731 član prostozidarske lože postane Franc Štefan Lotarinški, poznejši avstrijski cesar, leta 1738 pa tudi Friderik Pruski, poznejši pruski kralj Friderik II. (Im Hof 2005, 142).

Binder ključno vlogo za naglo in uspešno širjenje prostozidarstva pripisuje Johnu Theopihilu Desaguliersu, naravoslovcu in protestantskemu duhovniku, ki je študiral v Oxfordu. Kot član Kraljeve družbe¹⁰ je imel dostop do številnih pomembnih in vplivnih mož, ki jih je pridobil za prostozidarstvo. Desaguliersa je kot pobudnika razprave o konstitucionalni knjigi, nekakšni ustavi prostozidarstva, treba prištevati med duhovne očete sodobnega prostozidarstva (Binder 2008, 25).

¹⁰ Kraljeva družba (Royal Society) je strokovno znanstveno združenje iz Londona, ki je bilo ustanovljeno leta 1660. Sprva je Kraljeva družba spodbujala predvsem matematične in naravoslovne znanosti. Podrobneje: <http://www.royalsoc.ac.uk/>

Množično širjenje prostozidarski lož pa ima najbrž vzrok tudi v vesplošnem navdušenju po združevanju in druženju. Dobro je bilo biti član raznih združenj, družb in akademij, saj je sodelovanje v družbah postalo modno¹¹ (Im Hof 2005,147).

¹¹ Im Hof navaja primer iz leta 1779, ko se je grof d'Albon na naslovnici svoje analize predstavil kot »član akedemij v Lyonu, Dijonu, Rimu ali Nimesu, dell' Arcadia in della Crusca, učenih družb Firenc, Berna, Zuricha, Chamberyja, Hessen-Hamburga etc. etc. Z dodatkom dveh etcetera je nakazal, da pripada še drugim združenjem in je tako ves v razsvetljenem gibanju« (Im Hof 2005, 142).

3 Razvoj prostozidarstva na Slovenskem

3.1 Prve lože v slovenskih deželah

Prostozidarstvo se v habsburški monarhiji pojavi v štiridesetih letih 18. stoletja, z ustanovitvijo lože Tri počela na Dunaju. Razcvet je v monarhiji doživelo v času vladanja cesarja Jožefa II¹². Do leta 1785, ko prostozidarstvo doseže vrhunec, je samo na Dunaju delovalo devet lož z več kot 700 prostozidarji (Košir in Vodopivec 2008, 265). V letu 1795 cesar Jožef II. s patentom omeji število lož. Prepoved, ki je bila leta 1803 potrjena z dekretom, v avstrijski polovici monarhije ostane v veljavi do leta 1918.

V slovenskih deželah, ki so del habsburške monarhije, je bilo v zgodnjem obdobju v primerjavi z avstrijskimi deželami Habsburške monarhije relativno malo prostozidarjev. Lenhoff navaja, da slovensko-nemška Ljubljana in njena obrobna mesta niso premogla dovolj drznih, nekonvencionalno mislečih ljudi, ki bi jih pritegnil kozmopolitizem, dobrodelnost in delo na samem sebi (Lenhoff v Šömen 2002, 45). Razlog nemara tiči tudi v stopnji razvoja slovenskega naroda, saj je šele z letom 1782, ko Jožef II. izda nevoljniški patent, odprta pot za postopno oblikovanje slovenskega meščanstva (Prunk 2002, 56). Večina prostozidarjev je tako nemškega ali italijanskega rodu, medtem ko prvi slovenski prostozidarji izhajajo iz Zoisovega kroga (Nenezić 1988, 101).

Najbolj znana loža tega časa je dunajska loža Prava sloga, ki je elitna loža konca 18. stoletja. Iz naših dežel v omenjeni loži zasledimo barona Jurija Vego, barona Vincenca Strupija, barona Sigfrieda Taufferja in tudi Tobija Gruberja, polbrata Gabrijela Gruberja (Košir in Vodopivec 2008, 265).

V Notranji Avstriji je bila prva loža, ki se omenja v virih, ustanovljena leta 1761 v Trstu. Delovanje je bilo povezano z vojaškimi enotami, ki so se pogosto selile, zato je

¹² Jožef II. Habsburško-Lotarinški je bil najstarejši sin Marije Terezije. Rimsko-nemški cesar je postal leta 1765, ko mu je Marija Terezija priznala sovladarski položaj v habsburških deželah. Po njeni smrti (1780) je samostojno prevzel vladanje v habsburških deželah. Vladal je do leta 1790, ko ga je na prestolu nasledil brat Leopold II.

bil njen obstoj kratkotrajen. Pomembnejša je bila leta 1773 ustanovljena loža Sloga, v kateri je bil član tudi grof Turjaški (Košir in Vodopivec 2008, 266).

V naslednjih letih so bile ustanovljene lože v Mariboru (1782 – Združena srca), Celovcu (1783 – Dobrodelna Marija) in v Gorici (1784 – Odkritosrčnost), ki je delovala do leta 1786. V Ljubljani je bila loža Dobrodelnost in stanovitnost ustanovljena 5. aprila 1792. Košir ugotavlja, da obstoj vseh lož z izjemo ljubljanske lahko podpremo z izvirnimi arhivskimi dokumenti, ljubljansko pa z zanesljivimi poročili (Košir in Vodopivec 2008, 267).

Pomembno vlogo pri postavitvi mariborske lože Združena srca je odigral upokojeni svetnik uprave v Banatu Ivan Vaclav Maria grof pl. Pöting. Ložo Združena srca je 15. novembra 1782 priznala dunajska loža Prava sloga. Prostožidarji so se srečevali na gradu Radvanje. Ob ustanovitvi je bilo v loži največ aktivnih vojakov, bivših vojakov in kirurg ter duhovnik iz Terzijevega regimenta. Skupno je bilo v letih delovanja lože enaindevdeset članov, od tega eninširideset plemičev, večinoma iz nižjega plemstva. Glede na službo so večino predstavljali vojaki, sledijo uradniki, duhovniki in trgovci (Košir in Vodopivec 2008, 267). Prostožidarska loža Združena srca pa v Mariboru ni delovala dolgo, saj se je že junija 1783 preselila v Gradec. V naslednjih letih je le malo podatkov o delovanju lože, zagotovo pa je z delovanjem prenehala leta 1794.

Prostožidarstvo z ložo Dobrodelnost in stanovitnost pride v Ljubljano v času, ko je v bližnjih mestih že doseglo ideološki vrhunec in že izpolnilo razsvetljensko poslanstvo (Šömen 2002, 67). Pobudo za ustanovitev lože v Ljubljani so dali ljubljanski prostožidarji in dunajska loža Sveti Jožef, z ustanovitvijo pa so želeli obnoviti avstrijsko deželno ložo. Ob ustanovitvi je loža¹³ štela trinajst članov, za starešino pa je bil imenovan Bernhard baron Rosseti, cesarsko kraljevi komornik in kranjski deželni

¹³ Šömen navaja popis ustanovnih članov ljubljanske lože Dobrodelnost in stanovitnost: Cesarsko kraljevi komornik baron Bernhard pl. Rosseti, trgovec Jožef pl. Dessebrunnert, vojaški sodnik Jožef Pichler, cesarsko kraljevi tajnik Adalbert Fischer pl. Risebach, vikar Jožef Pinhak, tajnik in arhivar kranjskih deželnih stanov Alojz Kappus pl. Pichelstein, vojaški kirurg Karl Trockenbrod, odvetnik Jožef pl. Foedrnsberg in stotnik Friedrich pl. Reichenberg. Poleg devetih mojstrov so bili med ustanovitelji tudi trije prostožidarski začetniki: pravnik Anton pl. Blažič, tovarnar Janez Evangelist pl. Dessebrunner in poročnik Zschishka pl. Troscenau. V tem obdobju je med prostožidarji dokaj številčno zastopana tudi duhovščina. Med vidnejšimi srečamo ljubljanskega nadškofa v letih 1788 do 1806 barona Mihaela pl. Brigido, ki je bil član prostožidarske lože Velikodušnost v Pešti. Njegov brat Jožef baron Brigido pl. Brezoviški je bil prostožidar v dunajski loži Prava sloga (Košir in Vodopivec 2008, 269).

odbornik. Obstoj samostojne lože v Ljubljani so zaznali tudi na Dunaju, zato je notranji minister od ljubljanske policijske direkcije zahteval, naj vsako četrletje posreduje seznam lož in prostozidarjev v deželi. V policijskih seznamih sta bila med drugimi kot prostozidarja evidentirana Rosseti in Blažič. Slednji je kljub temu leta 1795 prejel plemiški naziv, Rosseti pa je ves čas upravljal pomembne položaje v državni upravi. Košir navaja, da članstvo v prostozidarskih ložah tudi po prepovedi prostozidarstva ni negativno vplivalo na njihove kariere, če niso bili preveliki frankofili (Košir in Vodopivec 2008, 261).

Skupno je bilo iz slovenskih dežel v letih 1740 do 1795 v prostozidarske lože sprejetih okoli petdeset oseb. Poleg Ljubljanske in Mariborske lože so bili večinoma včlanjeni v ložah na Dunaju, Gradcu, Trstu in Celovu (Košir in Vodopivec 2008, 271). Njihov vpliv je bil »zunaj kroga neposrednih članov in lož zelo omejen« (Grafenauer v Šömen 2002, 66). Med najvidnejšimi prostozidarji so bili razsvetljenci slovenskega kulturnega gibanja, kot sta brata Jožef in Žiga Zois. Domneve, da je bil prostozidar Anton Tomaž Linhart,¹⁴ ni mogoče potrditi (Košir 2008, 271). Nenezić med prostozidarje poleg Zoisa, Linharta in Vodnika uvrsti tudi ljubljanskega škofa Herbersteina, vendar za slednjega, tako kot pri Linhartu, članstva v loži ni mogoče potrditi (Nenezić 1988, 102).

Ponovno povezovanje prostozidarjev na slovenskih tleh se je začelo po drugi francoski zasedbi avstrijskih dežel leta 1805. V skladu z mirovno pogodbo so Habsburžani Kraljevini Italiji prepustili beneško Dalmacijo in Istro. Na ozemlju današnje slovenske države je tako leta 1807 konstitucije in navodila za redno umestitev dobila loža Levantinska oljka iz Kopra, ki so jo ustanovili francoski vojaki in uradniki. Konec leta je bilo v loži najmanj triindvajset članov. Večino prostozidarjev so poznali

¹⁴ Šömen meni, da obstaja velika verjetnost, da je bil Linhart član kakšne dunajske lože. V času bivanja na Dunaju je bil Linhartov mentor univerzitetni profesor Josepha von Sonnenfels, rektor cesarsko kraljevske univerze na Dunaju in član dunajske lože Resnična sloga, na njegovo intelektualno delo pa je pomembno vplival tudi razsvetljenski zgodovinar in prostozidar Karl Gottlieb Anton (Šömen 2002, 111-113). Zanimivo je tudi dejstvo, da med igralci ljubljanskega stanovskega gledališča, ki so uprizarjali Županovo Micko, najdemo številne prostozidarje. V vlogah Tulpenheima J. Desselbrunner, Mankofa Anton Makovec, župana Janez Mrak, Anžeta Jože Piller, Glažka France Repič (Šömen 2002, 113-114) ...

tudi avstrijski policijski zaupniki, ki so po odhodu Francozov leta 1814 poimensko navedli dvainosemdeset domnevnih članov Koprške lože. Seznam avstrijske policije je pretiran, saj so za prostozidarje razglašali francoske simpatizerje in ostale, za katere so domnevali, da bi lahko bili člani lože. S koncem francoskih provinc leta 1813 in ponovni avstrijski zasedbi Istre so se koprski prostozidarji razšli (Košir in Vodopivec 2008, 276–277).

V času Ilirskih provinc je v Ljubljani delovala tudi vojaška loža Prijateljev rimskega kralja in Napoleona. Ustanovni člani lože, ki je bila uradno umeščena 12. oktobra 1812, so bili vsi Francozi. Število domačih *ilirskih* članov lože pa je naraščalo zelo počasi. Tako je bilo v januarju 1812 le šest domačinov (od 74 članov), po zadnjem seznamu iz junija 1813 pa je bilo prostozidarjev *ilircev* štirinajst. Avstrijska policija je po umiku Francozov tudi v Ljubljani zbirala podatke o prostozidarjih. Pri tem so podobno kot v Kopru našli veliko večje število *ilirskih* članov lože, kot je možno razbrati iz zapisnikov lože. Pod drobnogledom policije so se očitno znašli še drugi, francoski vladi naklonjeni ljudje, ki bi sicer lahko bili tudi člani katere druge lože, vendar niso bili člani ljubljanske lože. Na policijskem seznamu članov ljubljanske lože se je med drugim znašel tudi pesnik Valentin Vodnik. Dvom o Vodnikovi pripadnosti ljubljanski loži se je pojavil že med njegovimi sodobniki, ki so ugotavljali, da ni dokazov, da bi imel zvezo s tajnimi društvi. Kljub temu so policijski podatek o članstvu širili nekateri literarni zgodovinarji, v 20. stoletju pa so se nanj oprli tudi slovenski prostozidarji, ki so ložo, ustanovljeno leta 1940, poimenovali po njem. Gradivo Velikega francoskega orienta v Parizu postavlja domnevo o Vodnikovem članstvu »pod precej dokončen vprašaj in potrjuje znano resnico, da ima policija – v iskanju takšnih in drugačnih sovražnikov – že po naravi svojega dela prevelike oči« (Košir in Vodopivec 2008, 277).

3.2 Obdobje brez luči – od restavracije do prvih jugoslovanskih lož

Po porazu Napoleonove vojske pri Leipzigu leta 1813 so Francozi zapustili Ilirske province. Vrnila se je avstrijska oblast, ki je ponovno vzpostavila stari fevdalni in politični sistem (Prunk 2002, 62).

Vse prostoziidarske lože so prenehale z delom, saj je v veljavo znova stopil leta 1795 izdan cesarski patent, ki je prepovedoval prostoziidarska združenja. Avstrijska policija je v obdobju od konca Ilirskih provinc do tridesetih let 19. stoletja strogo nadzirala bivše prostoziidarje in frankofile. Šömen trdi, da so v Kopru že leta 1814 ponovno ustanovili prostoziidarsko ložo, vendar Košir in Vodopivec njegovo tezo zavrneta, »saj avstrijski policijski zaupniki, ki so po vzpostavitvi avstrijske oblasti kopske frankofile in prostoziidarje strogo nadzirali, ponovnega srečevanja in zblíževanja prostoziidarskih bratov niso zaznali« (Košir in Vodopivec 2008, 278).

Zgodovinski viri ne navajajo, da bi v 19. stoletju na slovenskih tleh aktivno delovala še kakšna prostoziidarska loža (Perčič 2000, 139). Posamezni prostoziidarji so se prostoziidarstvu odrekli, da bi ohranili državne službe in družbene položaje, drugi so postali člani lož v tujini (Dobovšek 2005, 210).

Revolucionarno leto 1848 je sprva dalo slutiti, da se bo odnos oblasti do prostoziidarjev spremenil. Pod vplivom liberalnih političnih gibanj je bila maja 1848 sprejeta ustava, ki je zagotavlja svobodo združevanja, vendar je že oktobra istega leta ponovno prevladala reakcija. Ustanavljanje in delovanje prostoziidarskih lož je bilo prepovedano tudi v naslednjih desetletjih, v ogrski polovici do uvedbe dualizma leta 1867, v zahodni pa vse do leta 1918 (Košir in Vodopivec 2008, 278).

V drugi polovici 19. stoletja prostoziidarji za časopisje, ki je izhajalo na slovenskih tleh, niso bili posebej zanimiva tema (Košir in Vodopivec 2008, 279).

O prostoziidarjih so se v devetdesetih letih 19. stoletja, v času oblikovanja katoliške in liberalne stranke, obširneje razpisali katoliški časniki ter slovenska duhovščina. Na pisanje katoliških publikacij se liberalni časopisi niso pretirano odzivali, večinoma so jih označili kot »podtikanja« in »falzifikat« (Košir in Vodopivec 2008, 280).

Na Slovenskem v tem obdobju ni prostoziidarskih lož, niti ni podatkov o prostoziidarjih slovenskega porekla. Vodopivec pravi, da »ni o tem, da bi slovenski liberalci, svobodomisleni izobraženci ali liberarneje usmerjeni meščani v drugi polovici 19. stoletja iskali stike s prostoziidarji in delovali v prostoziidarskih ložah ob ogrsko-avstrijski meji ali zunaj monarhije, nič znanega« (Košir in Vodopivec 2008, 281).

3.3 Prostožidarstvo med obema vojnama

Prvi in edini doslej znani prostožidar slovenskega porekla, ki je v ložo vstopil pred prvo svetovno vojno leta 1914, je bil učitelj Davorin Trstenjak, ki je bil od ustanovitve član zagrebške lože Maksimiljan Vrhovac. Skupno je v letih 1914–1934 v zagrebški loži delovalo sedemnajst slovenskih prostožidarjev (Košir in Vodopivec 2008, 281).

Poleg lože Maksimiljan Vrhovac iz Zagreba, ki je bila v dvajsetih in tridesetih letih najpomembnejše zbirališče slovenskih prostožidarjev, so bili le-ti vključeni še v druge hrvaške in srbske lože v Zagrebu in Beogradu. Šömen navaja petintrideset slovenskih prostožidarjev¹⁵, ki so med obema vojnama delovali v različnih jugoslovanskih ložah, kar je v primerjavi s 1700 prostožidarji, ki so delovali v okviru Velike lože Jugoslavije, precej skromna številka (Košir in Vodopivec 2008, 282).

Slovensko prostožidarstvo med obema vojnama je bilo nevidno, »vendar vedno pri roki za blatenje in neobjektivno kritiko, posebno kadar ni bilo drugega objektivnega opravičila ali razlage za nastali konfliktni družbeni položaj« (Šömen 2002, 263).

Vodopivec ugotavlja, da med slovenskimi prostožidarji prevladujejo liberalno usmerjeni ljudje svobodnih poklicev, med njimi je tudi nekaj politikov liberalnega

¹⁵ Imenski seznam slovenskih prostožidarjev v jugoslovanskih ložah: zdravnik Matija Ambrožič, pravnik Joža Bohinjec, odvetnik dr. Leopold Boštjančič, odvetnik in primorski politik dr. Ivan Marija Čok, odvetnik Jakob Debevc, profesor na pravni fakulteti dr. Boris Furlan, tovarniški ravnatelj Maks Horowitz, podjetnik Josip Kavčič, trgovec Aleksander Knez, tovarniški ravnatelj Stanko Kosem, pravnik in liberalni politik dr. Albert Kramer, operni pevec Josip Križaj, pravnik in po drugi svetovni vojni minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, pianist in pedagog Ciril Ličar, jezikoslovec in pisatelj dr. Janko Lokar, gospodarstvenik Evgen Lovšin, pravnik, liberalni politik, minister in ban dr. Drago Marušič, odvetnik in minister Fran Novak, gospodarstvenik dr. Maks Obersnel, dirigent in skladatelj Mirko Polič, odvetnik in politik dr. Vladimir Ravnihar, bančni ravnatelj Avgust Tosti, učitelj Davorin Trstenjak, profesor in šahovski velemojster dr. Milan Vidmar, pravnik in po drugi svetovni vojni komunistični politik in diplomat dr. Joža Vilfan, uradnik Jakob Vivoda, pravnik in liberalni politik dr. Bogumil Vošnjak, zobozdravnik dr. Vinko Zalokar, biolog Boris Zarnik, kritik in ilustrator dr. Miljutin Zarnik, veterinar in profesor dr. Fran Zavrnik, zdravnik dr. Fran Zupanc, pravnik in liberalni politik Gregor Žerjav, pravnik in minister dr. Ivan Žolger, etnolog in liberalni politik dr. Niko Zupančič (Šömen 2002, 205-244). Vodopivec Šömenovemu seznamu prostožidarjev doda šestintridesetega, Egona Srebreta, direktorja papirnice Vevče. (Košir in Vodopivec 2008, 282).

tabora¹⁶, za vse pa pravi, da so bili ugledni člani slovenskega političnega in kulturnega življenja (Košir in Vodopivec 2008, 282).

Slovenski prostozidarji iz raznih jugoslovanskih lož so bili do sredine tridesetih let slabo povezani, v lože so vstopali posamično in praviloma niso imeli stikov s tujimi ložami. Po letu 1935 so se tesneje povezali člani zagrebške in nekaterih drugih lož ter se začeli pripravljati na ustanovitev samostojne slovenske lože (Košir in Vodopivec 2008, 283).

Samostojna slovenska prostozidarska loža Valentin Vodnik¹⁷ je bila slovesno umeščena 21. maja 1940. Osemnajst članov lože naj bi se sestalo samo enkrat, ob umestitvi, saj so se v letu 1940 močno pomnožili napadi na prostozidarstvo. K vsejugoslovanski prostozidarski gonji je prispeval tudi Anton Korošec, ki je prostozidarstvo, skupaj z židovstvom in komunizmom, označil za rušilno, zarotniško in izdajalsko gibanje, ki je nevarno državi (Košir in Vodopivec 2008, 284). Na podlagi razmer Velika loža Jugoslavije avgusta 1940 sprejme sklep o samouspavanju. Boris Furlan po vojni pravi, da je bilo v loži Valentin Vodnik malo članov, ki so bili s srcem pri stvari, zato je loža ob zunanjih pritiskih presahnila tudi zaradi notranjega mrtvila (Košir in Vodopivec 2008, 284).

¹⁶ Povezave med prostozidarstvom in liberalizmom v diplomski nalogi nismo obravnavali, saj bi tak okvir preučevanja zahteval temeljito raziskavo povsem drugačnih družbenih okoliščin v času formiranja političnih polov. Kontinuitete med kranjskimi razsvetljenci prostozidarji in prvimi slovenskimi liberalci ni. V podkrepitev teze lahko navedemo naslednja dejstva: 1. Rodovno nacionalistični diskurz kot nov temeljni diskurz se začne uveljavljati že v predmarčnem obdobju, prevlada pa okoli leta 1848 (Rotar 2007, 269). 2. Temeljna doktorina slovenskih liberalcev je bila narodnost oz. slovenstvo, medtem ko so socialna in politična vprašanja, ki so v ospredju pri kranjskih razsvetljencih, puščali ob strani (Bergant 2000, 54). Odnos slovenskih liberalcev do nacionalnega vprašanja postane paradoksen, ko liberalizem v Srednji Evropi z obratom iz razsvetljenske tradicije v nacionalizem postane protiliberalen. Podobno se jim zgodi ob vprašanju demokracije in splošne volilne pravice, saj se spet znajdejo v popolnoma paradoksalni situaciji in se borijo proti uvedbi splošne in enake volilne pravice (Bergant 2000, 207). 3. V drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja ni bilo slovenskih prostozidarjev. 4. V 18. stoletju je prostozidarstvo nosilec razsvetljenstva in praznoverja, v 19. in 20. stoletju pa ja samo postalo predmet praznoverja (Binder 2008, 215). 5. Prostozidarji so vedno najprej predstavniki svoje dobe in šele nato prostozidarji, saj prostozidarstvo enega zgodovinskega obdobja nikoli ni bilo enako prostozidarstvu drugega zgodovinskega obdobja.

¹⁷ Člani lože Valentin Vodnik so bili: Matija Ambrožič, Joža Bohinjec, Jakob Debevec, Boris Furlan, Maks Horowitz, Josip Kavčič, Josip Križaj, Anton Kržišnik, Janko Lokar, Evgen Lovšin, Drago Marušič, Fran Novak, Maks Obersnel, Mirko Polič, Vladimir Ravnihar, Avgust Tosti, Milan Vidmar in Fran Zavrnik (Košir in Vodopivec 2008, 284).

Furlan je bil po vojni obtožen na Nagodetovem procesu,¹⁸ kjer je med zasliševanju preiskovalcem večkrat omenil, da ljubljanski prostožidarji niso imeli posebne skupne politike (Vodopivec 2008, 284). Vodopivec trdi, da so ljubljanski prostožidarji »kljub svobodomisleni, liberalni usmeritvi že v gledanjih na državno ureditev zastopali različna stališča, saj so bili med njimi prvrženci centralizma in njegovi nasprotniki, prav tako pa so se vsak zase in avtonomno opredeljevali pri drugih pomembnejših političnih vprašanjih« (Košir in Vodopivec 2008, 284).

V času okupacije Jugoslavije je delovanje prostožidarskih lož prepovedano, prostožidarji pa so, tako kot številni drugi v tem času, preganjani s strani okupatorja.

Furlanove trditve veljajo tudi pri drugih prostožidarjih, članih jugoslovanskih lož, potrjujejo pa jih odgovori na vprašanja¹⁹, ki so jih pridobili Nemci med zasliševanjem prostožidarjev. Nemške okupacijske sile novembra 1941 aretirajo²⁰ okoli 200 izobražencev v Beogradu, med katerimi je večina prostožidarjev. Med 161 prostožidarji sta na vprašanja odgovorila tudi dva Slovenca, izredni univerzitetni profesor in upravnik Otroške klinike dr. Matija Ambrožič, in izredni profesor na Glasbeni akademiji v Beogradu Ciril Ličar. Oba sta bila člana beograjskih lož (Šömen 2002, 267).

Na vprašanje, če se je v njegovi loži kdaj sprejemalo odločitve ali sprejemalo stališča do političnega življenja v državi, Ambrožič pravi: »Pogosto so bila predavanja in razgovori o gospodarskih in kulturnih vprašanjih, manj o političnih. Nikakršne odločitve, vsaj kolikor jaz vem, nismo sprejemali v imenu lože. Držali smo se načela, da je politična opredelitev svakega prostožidarja svobodna in da je v njegovem političnem življenju obvezno poštenje« (Šömen 2002, 271).

¹⁸ Nagodetov proces je politični proces Komunistične partije Slovenije prosti 32 intelektualcem, ki so želeli politično delovati kot opozicija. Med aretiranimi so bili med drugimi Črtomir Nagode, Ljubo Sirc, Leon Kavčnik, Boris Furlan, Angela Vode, Zoran Hribar ... Nagodeta so obsodili na smrt s streljanjem, številne pa na visoke zaporne kazni s prisilnim delom. Vrhovno sodišče RS je leta 1991 sodbo zoper dr. Nagodeta in štirinajst soobsojenih razveljavilo.

¹⁹ Več v (Šömen 2002 267-277), kjer je celoten vprašalnik z odgovori Marije Ambrožiča in Cirila Ličarja. Branko Šömen je omenjeno gradivo pridobil v Arhivu Jugoslavije v Beogradu.

²⁰ O aretacijah in zasliševanjih prostožidarjev po okupaciji, ki sta jih izvajala nemška Abwer in vojaška tajna policija, poroča tudi Nenezić (Nenezić 1988, 471-481).

Ličar pri istem vprašanju odgovarja: »O političnih zadevah ni bilo razpravljanja, o gospodarskih pa; o higieni in tako dalje, sploh o problemih in reformah, ki bi bile lahko koristne za državo in narod« (Šömen 2002, 271).

V Ličarjevem odgovoru na vprašanje o odnosu lože do države, religije in nacije dobimo vpogled v paradigmo jugoslovanskega prostožidarstva. Ličar pravi, da je bil v loži enoten pogled na naslednje, »da se država od znotraj in od zunaj vse bolj krepi, da nacija vidi v njej svojega zaščitnika in ideal – in da je potrebna verska svoboda in toleranca« (Šömen 2002, 271).

Ambrožič²¹ pri odgovoru na vprašanje o tem, zakaj se je včlanil v prostožidarsko ložo, razkrije skupni imenovalc številnih prostožidarjev: »V prostožidarstvo sem vstopil, ker sem iskal družbo poštenih, pokončnih ljudi z miselnostjo, ki se je upirala političnemu katolicizmu (klerikalizmu)« (Šömen 2002, 267).

Tudi slovenske prostožidarje ljubljanske lože je najtesneje povezovalo nasprotovanje klerikalizmu in protifašizem, kar pa po trditvah Borisa Furlana ni bil izraz neke posebne prostožidarske ideje, temveč bolj rezultat širšega razpoloženja med svobodomislenim slovenskim izobraženstvom (Košir in Vodpivec 2008, 285).

V drugi Jugoslaviji je bilo prostožidarstvo prepovedano. Udba je sicer preiskovala domnevne prostožidarske krožke, ki pa so bili plod policijske in komunistične obsedenosti z zarotništvom (Košir in Vodopivec 2008, 285).

²¹ Matija Ambrožič med odgovori navede tudi svoje osebno opazko o prostožidarskih ložah: »Predavanja in diskusije, ki sem jih slišal v loži, so bile takšne prirode, da sem se često vprašal in še danes se sprašujem, zakaj je bila potrebna večja skrivnostnost na sejah, kot je to v navadi na sestankih vseh drugih združenj, a posebno, zakaj je bila potrebna takšna skrivnostnost. Mnogo lepih misli in koristnih pobud sem slišal v loži. Prepričan sem, da je bila večina ljudi sijajnih, mnogi med njimi so bili pravi idealisti. V razpravah je bilo, v povprečju, mnogo več samodiscipline kot v mnogih drugih združenjih. Ti razgovori so pri tem dosegli znatno višjo intelektualno raven. Mislim, da je bila tančica skrivnostnosti največja škodljiva ovira za idealistične sestavine prostožidarstva in za moje ustvarjalne tendence« (Šömen 2002, 275).

4 Značilnosti prostozidarstva

Oprelitve prostozidarstva so številne in mnogoplastne. Do razhajanj med razlagami prihaja zato, ker ni »ne enotnega prostozidarstva ne dogmatizirane razlage« (Binder 2008, 129).

Izhodišče za naslednji prikaz prostozidarstva predstavlja Janezovo ali modro prostozidarstvo in regularnost po določenih Angleške združene velike lože. Temelj prostozidarstva predstavljata Konstitucionalna knjiga, ki jo je po nalogu Angleške velike lože leta 1723 napisal James Anderson (Binder 2008, 129). Konstitucionalna knjiga je sestavljena iz zgodovine, nalog in pravil, ki so opredeljene v Starih dolžnostih. V zgodovinskem delu so povzeti miti in legende, ki prostozidarstvu pripisujejo povezavo z antičnimi in viteškimi družbami. Splošno poglavje Starih dolžnosti opredeljuje vprašanje vere, obnašanja, odnosa do države in politike (Perčič 2000, 97). Del Starih dolžnosti²² navajamo v nadaljevanju:

Stare dolžnosti iz leta 1723, Splošno poglavje:

I. O Bogu in veri:

Prostozidar je kot zidar dolžan, da se ravna po nraavnem zakonu, in če prav razume to umetnost, ne bo nikoli ozkosrčen brezbožnež ali razuzdan svobodoumnež. V starih časih so sicer prostozidarji v vsaki deželi morali pripadati tisti veri, ki je veljala v njihovi deželi ali ljudstvu; danes pa velja za pametneje, da se morajo držati samo tiste vere, v kateri se ujamejo vsi ljudje, vsakomur pa je prepuščeno njegovo prepričanje. Zato morajo biti dobri in pošteni, častivredni in spodobni ljudje ne glede na njihovo vero ali kakšno drugo prepričanje, ki se ga držijo. Tako bo prostozidarstvo nekaj enotnega in sredstvo, s katerim bo doseženo prijateljstvo me ljudmi, ki bi si sicer vedno ostali tujci.

II. O najvišji državni oblasti:

²² Podrobno o Starih dolžnostih tudi na spletni strani Velike Lože Slovenije: <http://www.prostozidarstvo.si/>

Prostozidar je miroljuben državljan, ne glede na to, kje stanuje ali dela. Nikokoli ne sme dovoliti, da bi ga zapletli v kakšen upor ali zaroto proti miru ali blaginji njegovega naroda ali da bi se upiral svojim dolžnostim do podrejenih oblasti... Če bi kateri od bratov postal upornik proti državnim oblastem, ga ne sme nihče podpirati v njegovi uporniški drži, tudi če se mu nesrečnež še tako smili.

III. O ložah

Loža je kraj, kjer se zidarji zbirajo in delajo. Zato potem tisti zbor ali ustrezno urejeno družbo zidarjev imenujemo ložo. Vsak brat mora pripadati kakšni taki loži. Osebe, sprejete za člane lože, morajo biti dobri in odkriti možje, svobodni od rojstva, v zrelih in umirjenih letih, ne smejo biti tlačani, ne smejo biti ženske, ne smejo biti nenravni in zloglasni možje, ampak samo tisti, ki so na dobrem glasu ...

IV. O mojstrih, nadzornikih, pomočnikih in vajencih

Vsaka posebna pravica med zidarji temelji samo na pravi vrednosti in osebni zaslugi, da so graditelji zadovoljni, da se bratom ni treba sramovati in da ne pade nikakršna senca na kraljevsko umetnost. Zato ni noben mojster ali nadzornik izbran zaradi svoje starosti, ampak zaradi svoje zaslužnosti. Ni mogoče, da bi te reči podrobneje zapisali; vsak brat mora paziti na svojem mestu in se jih tako naučiti, kakor je značilno za našo bratovščino ...

VI. O vedenju

- V odprti loži: Ne smete se zasebno posvetovati in se ločeno pogovarjati, če vam tega ne dovoli mojster. Ravno tako ne smete preglasno ali brezobzirno govoriti in ne smete segati v besedo mojstru, nadzorniku ali bratu, ki govori z mojstrom.*
- Po zaprti loži, ko so bratje še skupaj: Lahko ostanete skupaj v neškodljivem veselju, drug drugega pogostite, kakor vam omogočajo razmere, pri tem pa morate paziti, da ne greste čez mero. Nobenega brata ne sme zapeljati, da bi jedel ali pil več, kakor prenese, in mu ne smete prepričati, da bi odšel, ko ga kličejo dolžnosti.*
- Vpričo profanih: Bodite previdni z besedami in s svojim nastopom, tako da tudi najbistrejši tujec ne more izbrskati, kar ni primerno, da bi se razvedelo naprej;*

včasih morate preusmeriti pogovor in ga spretno voditi v kar največje dobro častivredne bratovščine (Stare dolžnosti v Binder 2008, 129-134).

Binder meni, da v Starih dolžnostih najdemo minimalen konsenz o tem, kar naj bi prostožidarstvo bilo (Binder 2008, 135). V poglavju *O Bogu in veri* je opredeljen odnos do vere. Značilno je deistično²³ pojmovanje boga in zavrnitev ateizma, pri tem pa ni opredeljeno, katere vere naj bi prostožidarji bili. Tu se zazna versko toleranco, ki je omogočala, da so bili prostožidarji v začetku 18. stoletja pripadniki različnih krščanskih cerkva. S tem postane prostizidarstvo središče in orodje za druženje med ljudmi, ki bi bili zaradi vere sicer ločeni med seboj. Poglavje o državi od članov jasno zahteva, da so miroljubni in lojalni podaniki, ki bi morebitne upornike izključili iz svojih vrst. Pri obnašanje pa Stare dolžnosti opredeljujejo način kultiviranega vedenja in dela prostožidarjev, ki naj se vzdržijo slabih navad, kot je npr. pretirano pitje.

Prostožidarji sami sebe pojmujejo kot člene univerzalne svetovne verige, ki v simboličnem smislu obsega celo Zemljo. Članstvo v tej univerzalni verigi ne pomeni, da gre za enotno ali centralno vodeno organizacijo. »Biti brat nekega drugega človeka ne glede na njegovo raso, vero, narodnost in ne glede na to, kateri socialni in izobrazbeni stopnji pripada – izraža svetovno sorodstvo, to je ena od temeljnih in najbolj upoštevanih zahtev vseh prostožidarskih lož« (Altmann in drugi 2006, 17).

Enakost med brati pa ne velja za sestre. Univerzalnost ima dve omejitvi. Prostožidarji lahko postanejo samo svobodni moški, ki so na dobrem glasu. Altmann pravi: »Prostožidarji stremimo k moškim popolnoma enakopravnemu, a specifičnemu položaju žensk na kulturnem, gospodarskem, pravnem, poklicnem in političnem področju, tako v družini kot izven nje« (Altmann in drugi 2006, 17). Obe omejitvi sta v veljavi še danes, Altmann pojasnjuje z okoliščinami v času nastanka modernega

²³ Splošno pri deizmu lahko zapišemo, da gre za nazor, ki priznava boga, zanika pa njegovo vplivanje na svet. Cassirer pravi, da se deizem začneja kot strogo intelektualističen sistem, ki želi misterije čudeže in skrivnosti pregnati iz religije in religijo premakniti v bistro luč spoznanja (Cassirer 1998, 160). Deizem dobro opredeli tudi Lazar, ki pravi, da gre pri deizmu za novo religioznost po meri razuma, kjer se etična načela za usmerjanje zavesti ne izpeljuje iz dogme, temveč iz racionalne argumentacije. Deistični bog pa se s poimenovanjem prapočelo umesti v onostranstvo (Lazar 2003, 216).

prostožidarstva. Delitev spolov »temelji na prastari izkušnji, da so določeni procesi notranjih premikov dosegljivi le, če so med seboj ločeni. Občasna ločitev spolov ohranja in zagotavlja naravne napetosti med njima – napetosti, ki utemeljujejo življenje in ob svojem učinkovanju sproščajo neizmerljive, osrečujoče sile« (Altmann in drugi 2006, 17).

Svoboden mož na dobrem glasu v času formiranja sodobnega prostožidarstva je bil tisti, ki ni bil tlačan in je bil gospodarsko preskrbljen. Mož na dobrem glasu v Starih dolžnostih je opredeljen kot »mož časti in poštenja, kar je nepogrešljivo, če naj bi med ljudmi, ki so si med seboj tuji, sejal pravo prijateljstvo« (Altmann in drugi 2006, 18).

Teorije, doktorine ali splošno veljavnega nauka o prostožidarstvu ni. Prostožidarski predstavniki svet je odprt in dinamičen sistem: ves čas jemlje spoznanja iz okolja in mu jih spet vrača. Predmetno gledano je prostožidarski predstavniki svet etični sistem, ki daje pojsnila in smernice za življenje in vedenje posameznika. Ta pojsnila in smernice se opirajo na človečnost, to je na lastnosti in norme, ki ločujejo človeka od drugih živih bitij (Altmann in drugi 2006, 27).

Gottlieb Imhof povzema značilnosti prostožidarstva »kot moške zveze, ki si prizadeva za vzgojo, po kateri naj bi posameznik na ezoterični podlagi postal npravno odgovorna osebnost in na žrtev pripravljen član človeške družbe« (Imhof v Binder, 137). Vzporedni cilji prostožidarstva »so negovanje prijateljstva in družabnosti, dobrotelost ter spodbujanje splošnega znanja in prizadevanje za profano izobraževanje« (Imhof v Binder, 137).

V skladu z mnenjem Angleške velike lože je cilj prostožidarstva, »da moške, organizirane v ložah, na podlagi naravne etike vodi v pravo človeškost« (Binder 2008, 142). Pravo človeškost naj bi posameznik dosegel postopoma, skozi iniciacijo in obredje ter s postopnim uvajanjem v pravila, znamenja in običaje.

4.1 Sprejem med prostozidarje

Kot smo že omenili, je v skladu z mnenjem Angleške velike lože cilj prostozidarstva voditi moške na podlagi prave etike v pravo človeškost. Cilj prostozidarstva je torej prava človeškost, ki se jo doseže postopno skozi iniciacijo in obredje.

Funkcija prostozidarskega obredja je v tem, da s ponavljanjem vodi k skupnemu načinu vedenja, kar je po mnenju Binderja skupinski dinamičen postopek, ki izoblikuje zaprte družbe (Binder 2008, 142). Izstopajoči inštrument prostozidarskega obredja je iniciacija ali posvetitev, ki predstavlja prvi korek k izpopolnitvi. Altmann pravi, da ne vsebuje nič mističnega ali parapsihološkega, a vendar je iniciacija edino, kar je v prostozidarstvo tajno.²⁴ Tajno je zato, ker iniciacijo »vsak posameznik občuti in dojema na svoj način, tega občutja ni mogoče ozraziti z besedami, zato ostaja v tem smislu neizraženo« (Altmann in drugi 2006, 19).

Osnovni pogoji za sprejem v prostozidarsko bratovščino so zapisani v Starih dolžnostih iz leta 1723. Če interesent izpolnjuje splošne pogoje za včlanitev, člani lože z balotažo²⁵ tajno glasujejo za sprejem. Nekatere lože za sprejem zahtevajo popolnoma svetel izid z izključno belimi kroglicami, medtem ko druge sprejmejo tudi interesenata z dvema črnima kroglicama. Če je glasovanje uspešno, se za kandidata prične postopek iniciacije. Za pripravo na iniciacijo poskrbi mojster, ki je kot porok predlagal kandidata – *iščočega* za sprejem v prostozidarsko družbo. Pred samim začetkom iniciacije mora kandidat pisno odgovoriti na tri vprašanja: »Kaj vam pove pojem velikega graditelja vseh svetov? Kaj pričakujete od svojega sprejema za svoje prihodnje življenje? Kaj mislite, kako boste lahko prispevali k uresničitvi prostozidarske ideje« (Binder 2008, 153)? Binder pravi, da je ključno drugo vprašanje, saj mora kandidat vedeti, da ga čaka posvetitev, hkrati pa si mora tudi želei, da bi bil posvečen. Prvo vprašanje meri na

²⁴ Več v (Binder 2008, 129-222), kjer je opisan *skrivnost* postopek iniciacije v nemških prostozidarskih ložah. Lastno izkušnjo z iniciacijo podrobno opisuje tudi Andrej Dvoršak v delu *V znamenju lože* (1993). Sam postopek pa si je možno ogledati tudi na spletni strani youtube; <http://www.youtube.com/watch?v=hiqyztaRc3U>.

²⁵ Glasovanje s kroglicami (balotaža) je razširjen demokratičen način odločanja z belimi in črnimi kroglicami. Več v (Binder 2008, 225).

versko strpnost, izraženo v Starih dolžnostih, tretje pa na vpliv »prostoziidarske skupnosti v smislu splošne človečnosti« (Binder 2008, 153).

Iniciacijski proces se nadaljuje v *temni sobi*, delu lože, ki ponazarja začetek poti kandidata iz teme v svetlobo. V tem času člani lože pregledajo odgovore na vprašanja in ugotavljajo, če je kandidat primeren za prostoziidarja. Po privolitvi mora kandidat odložiti vse kovinsko predmete (nakit, denar), razgalijo mu levo stran prsi, levi čevelj zamenjajo s copato, zavežejo mu oči. Odložitev kovine izraža »simbolično očiščenje pred vstopom v sveti prostor in pomeni ločitev od vsega, kar priklepa na zemljo« (Binder 2008, 154). Zavezane oči kažejo na pot iz teme proti svetlobi in hkrati poudarjajo potrebo, da je kandidat potreben vodstva (ibid.). Sledijo *vajenska potovanja*, nekakšna smer gibanja v loži, ki je povezana z nadaljnjim obredjem. Potovanja vodijo od »večera proti jutru, torej od zahoda proti vzhodu, in simbolizirajo nastajanje svetlobe in duhovno razsvetljenje« (Binder 2008, 162). Nato sledi zaobljuba²⁶, kjer so določene dolžnosti sprejetega člana – vajenca, ki se nanašajo na molčečnost, potrpežljivost, prizadevanje za resnico, bratovsko ljubezen in ravnanje po državljskih in prostoziidarskih zakonih. Novemu članu se po zaobljubi *podeli luč*, ki je v bistvu prostoziidarska obleka in vpeljava v pravila prostoziidarskega vedenja. Vajenec spozna skrivno vratno znamenje, besedo in prijem. Znamenja na vseh treh stopnjah imajo že dolgo zgolj simbolično vrednost, saj so že bila objavljena in so dostopna širši javnosti (Binder 2008, 170).

Vprašanja za vajenca: O gradnji in prostoziidarjevem vedenju

- *Zakaj se imenujemo prostoziidarji? Ker kot svobodni možje sodelujemo pri velike gradnji.*
- *Pri kateri gradnji? Gradimo tempelj humanosti.*
- *Katere zidake uporabljamo pri tem? Kamni, ki jih potrebujemo, so ljudje.*
- *Kaj je potrebno za njihovo čvrsto povezavo? Človekooljubje, strpnost in bratstvo so malta za gradnjo templja.*

²⁶ Zaobljuba poteka v sakralnem središču lože, kjer stojijo »tri velike luči; Biblija, kotnik in šestilo (Binder 2008, 165).

- *V čem je smisel našega dela? V duhovnem razmahu in razvijanju nramnega načina življenja.*
- *Po čem se prostozidar v življenju odlikuje v primeri z drugimi ljudmi? Po pravokotnem načinu življenja, po miselnosti, ki ni več sužnja predsodkov, in po iskrenem prijateljstvu z brati (ritual nemških lož v Binder 2008, 182).*

Binder pravi, da omenjeni rituali kažejo, »kako naj bi zunanja oblika, izpeljana iz oblikovnega sveta, spodbujala može k samovzgoji in samouresničevanju« (Binder 2008, 215). Ritualni, ki jih prostozidarji uporabljajo pri iniciaciji, izvirajo iz običajev srednjeveških gradbenikov. Njihov namen je v tem, da »angažirajo človeka preko pogovorov in tudi preko neverbalne govornice, pri tem pa imajo svoje posebno mesto legende, alegorije in predvsem simboli« (Altmann in drugi 2006, 24).

Dvoršak opisuje izkušnjo z ritualom pri lastni iniciaciji, ko je k njemu in ostalim novo sprejetim prostozidarjem pristopil zbiralec darov z vdovino puščico. Ker so morali kandidati pred začetkom iniciacije odložiti vse kovinsko, torej tudi nakit in denar, niso mogli prispevati ničesar (Dvoršak 1994, 56).

Dragi bratje, ni naš namen, da bi vas spravljali v zadrego, saj nismo pozabili, da ste prišli v ložo brez vseh sredstev. Ko boste prihodnjič srečali človeka, ki bom potreboval pomoč, se spomnite tega trenutka, ko ste bili revni. Tem bolj iz srca se boste potrudili, da bi mu pomagali. Danes pa bodo bratje, ki so vas pospremili sem, darovali namesto vas (Dvoršak 1994, 57).

Altmann pravi, da ritualno doživetje omogoča posamezniku, da pride do spoznanj, »ki so celostna, ki izvirajo tako iz notranjega, čustvenega, ezoteričnega kot tudi iz območja razuma« (Altmann in drugi 2006, 24).

Posebno obredje, simbolika in vprašanja se uporabljajo tudi za napredovanje v drugo pomočniško in tretjo mojstrsko stopnjo.²⁷ Na pomočniški stopnji je bolj izpostavljen družbeni vidik bratovščine, ki je posvečena humanosti. Osrednji del

²⁷ Glej (Binder 2008, 183-222).

povišanja na mojstrsko stopnjo predstavlja legenda o Hiram²⁸, ki naj bi skozi navidezno doživetje smrti omogočila kar najhitreje doseženo duhovno svobodo kot preboj k transcendentnemu (Binder 2008, 192–204).

4.2 Organizacija prostozidarstva

Najbolj razširjen je sistema lož svetega Janeza (Janezovo ali modro prostozidarstvo) v katerem obstajajo tri stopnje: prva (vajeniška), druga (pomočniška) in tretja (mojstrska) (Perčič 2000, 44). Poleg Janezovega prostozidarstva obstajajo še nekateri drugi redi in stopnje: Stari in sprejeti prostozidarski škotski red, Kraljevi obok, Red vzhodne in jutranje zvezde, Yorški red, Red Amarantov, Zinnendorfov ali švedski sistem, Red stroge poslušnosti... Stari in sprejeti prostozidarski škotski red ima za najvišjo 33. stopnjo (Šömen 2002, 57-63).

Loža je organizacijsko osnovna enota prostozidarstva, ki je podvržena samo volji svojih članov, in je kot skupina suverena. Danes so lože v skladu z zakonodajo na področju združevanja v posamezni državi registrirane kot društva. Na ravni države se lože povezujejo v velike lože, medtem ko je povezovanja višjega reda – velike lože, zasnovano na federativni podlagi. Vodenje lož poteka na demokratičen način vse od formiranja sodobnega prostozidarstva (Altmann in drugi 2006, 21).

Za ustanovitev lože je potrebnih vsaj sedem prostozidarjev, vsaj pet od sedmih mora imeti naziv mojstra. Od ustanovitve Angleške velike lože v Londonu obstaja tudi predpis, da nobena novoustanovljena prostozidarska loža ne more obstajati zunaj sistema velike lože. Regularnost lože se določa po pravilih Angleške lože, ki ji kot prvi loži pripada vodilno mesto. Odpadniške prostozidarske zveze mesto Angleške lože znotraj prostozidarstva napadajo kot presežen britanski imperializem (Binder 2008,

²⁸ Po legendi o Hiram²⁸ naj bi trije pohlepni pomočniki zahtevali od mojstra Hirama, graditelja Salomonovega templja, da jih predčasno povzdigne v mojstre in jim izda mojstrsko besedo. Če bi poznali mojstrsko besedo, bi jih v drugih deželah spoznali za mojstre in bi zaradi tega prejeli mojstrsko plačilo. Odločili so se, da bodo prisilili Hirama, da jim izda skrivnost. Kljub nasilju pa jim Hiram noče izdati mojsterske besede, zato ga usmrtijo in zakopljejo na odročnem kraju (Binder 2008, 203-204).

129). Tako poleg regularnih lož obstajo tudi divje lože, ki se ustanavljajo brez ustreznega dovoljenja (Perčič 2000, 50).

4.3 Visoke stopnje

»Nekaj pa mora biti jasno: ti novi »templarji« nimajo nič opraviti z redom, ki je bil uničen leta 1314« (Binder 2008, 219).

Od uveljavitve prostožidarstva sredi 18. stoletja se pojavljajo težnje, da bi na razširjeno modro ali Janezovo prostožidarstvo postavili višje stopnje. Izročilo rokodelske zidarske bratovščine je bilo z rastjo družbenega ugleda treba oplemenititi, zato prostožidarji v oblikovni svet vpeljejo templjarski viteški red iz časa križarskih vojn. Realna podoba viteštva²⁹ v romantiki doživi prenovu; poudarja se podoba popolnega viteza, ki uteleša sočutnost, pravičnost, zvestobo, vse v povezavi z bojevitostjo. Zgodovinski odsev viteštva kot navdih prodre v oblikovni svet prostožidarstva (Binder 2008, 218–219).

Stari sprejeti škotski red izvira iz francoskega sistema, po selitvi v ZDA so leta 1801 določili današnjo zgradbo s 33 stopnjami. Red gradi na treh stopnjah modrega prostožidarstva, tako da v visoke stopnje sprejmejo samo mojstre prostožidarje 3. stopnje. Domišljijo teoretikov o zarotništvu buri 30. stopnja, vitez kadoš,³⁰ kjer se v ritualu spominjajo uničenja templjarjev (Binder 2008, 220).

Tudi v Yorškem redu gradijo na treh stopnjah modrega prostožidarstva, vendar za razliko od škotskega nanje postavlja visokostopenjski sistem razčlenjen na tri poglavja.

²⁹ Realno sliko vitezov poda Bernard De Clairvaux; »nikoli počesani, redko skopani so precej kosmatega videza, ker zanemarjajo nego las, umazani od prahu, porjaveli od oborožitve in vročine« (De Clairvaux v Binder 2008, 218).

³⁰ V obredju viteza kadoša se uporablja meč in mrtvaške lobanje papeža Klemena V. in kralja Filipa Lepega, vse skupaj pa upodablja maščevanje za smrt Jacquesa de Molaya. Cerkev je simbole meča in dveh lobanj razumela kot poziv k maščevanju monarhiji in cerkvi za krivice, ki so bilie storjene templarjem (Binder 2008, 23).

Stopnjam modrega prostozidarstva sledijo kapitularne stopnje, v srednjem delu kriptične stopnje in na vrhu viteške ali templjarske stopnje³¹ (Binder 2008, 220–221).

Visoke stopnje prostozidarstva pomenijo odmik od racionalizma k okultizmu. Z oživljanjem alkimije, kabale in mistike ter z odkrivanjem novih viteških stopenj, se je znotraj lož spremenila intelektualna klima, ki ni več ustrezala razsvetljenskim temeljem (Lazar 2002, 218).

Modro prostozidarstvo je samo osnova za številne nadaljnje sisteme, saj tudi ostali visokostopenjski sistemi³² praviloma novačijo novince iz kroga slednjega. Binder pravi, da so zaradi mnogoštevilčnosti visoke stopnje predvsem način igre za posebno vnete, združevanja željne romantične prostozidarje (Binder 2008, 222).

³¹ Viteške stopnje Yorškega reda so: Vitez rdečega križa, Templjarski vitez, Janezov vitez in na vrhu Malteški vitez (Binder 2008, 221).

³² Visokostopenjski sistemi v Skandinaviji veljajo za zbirališče konzervativne posebno reakcionarne buržoazije (Binder 2008, 222).

5 Razsvetljenje in prostozidarstvo

Vojne, versko preganjanje in zadnja pustošenja kuge v 17. stoletju sprožijo iskanje nove stabilnosti – nove luči. Novo luč prinaša razsvetljenje, luč razuma, ki vrhunec doseže v 18. stoletju.

Po Horkheimerju in Adornu je razsvetljenje »v najširšem smislu napredujočega mišljenja – od nekdanj zasledovalo cilj, da ljudem odvzame strah in jih postavi za gospodarje. Toda skoz in skoz razsvetljena zemlja se blešči v znamenju triumfalne nesreče. Program razsvetljenja je bilo odčaranje sveta. Hotelo je razkrojiti mite in strmoglaviti domišljijo z vedenjem« (Horkheimer in Adorno 2002, 17).

Immanuel Kant v članku Kaj je razsvetljenje, objavljenem leta 1783, zapiše:

Razsvetljenje je izhod človeštva iz nedoletnosti,³³ za katero si je samo krivo. Nedoletnost je nezmožnost uporabljati svoj razum brez vodstva koga drugega. Lastna krivda za to nedoletnost je tedaj, če njen vzrok ni v pomanjkanju razuma, temveč v pomanjkanju odločnosti in poguma, da bi ga uporabljali brez vodstva koga drugega. Sapere aude! Upaj si uporabljati svoj lastni razum! To je torej geslo razsvetljenstva (Kant v Cassirer 1998, 335).

Razsvetljenje se pojavi kot reakcija na obdobje protireformacije in pravovernosti in ponovno oživi humanizem renesanse. Miselni, družbeni in umetniški tok v tradicionalne forme prinese novo dinamiko, prehod od teorije k praksi ter spremembe na kulturnem, družbenem in političnem področju. Na področju znanosti se širi razumsko in izkustveno načelo. Področje naravoslovja pomembno izoblikuje fizik in matematik Isaac Newton, utemeljitelj induktivne metode. Znanje se je širilo z *Enciklopedijo*³⁴, kjer

³³ Stanje Kantove nedoletnosti dobro opisuje izraz *ne mislite, samo ubogajte*, »po katerem se običajno izvršuje vojaška disciplina, politična moč in religiozna avtoriteta« (Foucault 2008, 255).

³⁴ Leta 1746 je bilo Denisu Diderotu naloženo, da s skupino francoskih avtorjev pripravi Enciklopedijo. Diderot je bil vsestranski intelektualec, privrženec razsvetljenske filozofije, ki je k pisanju privabil najbistrejše glave francoskega razsvetljenstva, kot so Montesquieu, d'Alembert, Voltaire, Rousseau, Turgot ... Prvi zvezek je izšel leta 1751, zadnji pa 29 let kasneje. Diderot pojasnjuje, da namen

je objavljen pregled znanosti in umetnosti. Novi duh se širi pri razumevanju človeka, družbe in politike. Empirizem postane vodilo pri zavračanju sholastičnih avtoritet v znanosti.³⁵ Ideje Johna Locka³⁶ postanejo idejno izhodišče za oblikovanje temeljnih meščansko liberalnih političnih deklaracij in neposredno ter posredno prek stališč predstavnikov razsvetljenstva vplivajo na oblikovanje naslednjih političnih načel oz. deklaracij: Listina pravic (Bill of Rights, 1689), Virginijska deklaracij o pravicah (1776) in Deklaracija o pravicah človeka in državljana (1789) (Bergant 2000, 23–24).

Voltaire v delu *Spis o n raveh in duhu narodov* kot prvi izstopi iz kristocentrične univerzalne zgodovine in izpostavi kulturno – civilizacijske dosežke kitajske in islamske kulture. Razsvetljsko politično mišljenje vrhunec doseže v delu *O duhu zakonov*,³⁷ ki ga je objavil Montesquieu. Montesquieu v angleškem sistemu vidi uresničitev načela delitve oblasti na izvršilno, zakonodajno in sodno vejo. V delitvi oblasti prepozna možnost za nadzorovanje in zaviranje absolutistične oblasti. S tem ko ena oblast nadzoruje drugo, pa se v največji meri zaščititi človeško svobodo. Rousseau je leta 1754 objavil *Razpravo o izvoru neenakosti med ljudmi*, leta 1762 pa z revolucionarno *Družbeno pogodbo* povzdigne republiko v idealano obliko. Kot ključno izpostavi zahtevo po *volonté générale*, ki naj zamenja stanovsko načelo. V aktivni obliki razsvetljenstvo pomeni emancipacijo na eni in odpiranje novih možnosti za odpravljanje starih ureditev na drugi strani. Miselno izstopa iz tradicionalnega sveta, pri tem pa zadeva tako posameznika kot tudi družbo (Im Hof 2005, 9–21). Razsvetljenstvo je torej niz socialnih, političnih in kulturnih transformacij.

Enciklopedije ni zgolj posredovanje določene količine znanja, ampak spodbujanje spremembe mišljenja (Cassirer 1998).

³⁵ Že Thomas Hobbes sredi 17. stoletja z *Leviathanom* dokončno prelomi z dotedanjo aristotelsko – sholastično politično miselnostjo (Bergant 2000, 19).

³⁶ Pomemben je zlasti Lockov prispevek v delu *Dve razpravi o vladanju* iz leta 1690, kjer zapiše, da obstajajo naravne pravice ljudi (načelo naravnega prava proti načelu zgodovinskega prava), ki so obstajale že pred državnimi tvorbami. Med temeljne pravice prišteva predvsem pravico do osebne svobode in pravico do lastnine (Im Hof 2005, 9 - 21).

³⁷ Montesquieu skuša pokazati, da je princip, na katerem temelji republika, in po zaslugi katerega sploh obstaja, meščanska krepost, medtem ko je monarhija utemeljena na principu časti, despotija pa na strahovladi (Cassirer 1998, 197). O duhu zakonov je delo, ki je bilo podlaga za celo vrsto francoskih ustav.

Na področju vzgoje je razsvetljenstvo prevzelo dediščino reformacije, ki prinese prve knjige. Ena glavnih nalog razsvetljenstva je bila prav reforma šole. Locke tako v prispevku *O vzgoji* piše o potrebi po izobraževanju svobodnih ljudi, vzgajanju individuov in državljanov. Razsvetljensko obdobje prinese številne pedagoške publikacije (Im Hof 2005, 208).

Razsvetljenstvo pa se ni širilo le z znanstveniki, filozofi in literarnimi deli tega časa, temveč zlasti v organiziranih in neorganiziranih združbah.

Najstarejše so bile znanstvene združbe akademije. V Franciji so bili razširjeni saloni, kjer so se srečevali neformalno povezani ljudje, ki so se družili in pogovarjali o politiki, religiji, filozofiji in novicah. Razširila so se bralna društva, dobrodelne družbe in kmetijsko gospodarske družbe. Praviloma niso delovala politično v ožjem pomenu besede, saj je bilo to v pristojnosti oblasti. Njihovo delovanje pa lahko razumemo politično v širšem smislu, saj jim je šlo za »dobro polis, mesta, države« (Im Hof 2005, 146). Skupno vsem družbam je to, da jih vodijo lokalne ali verske elite. Sproščeno okolje, kjer so se srečevali plemiči in meščani, pa je spodbujalo emancipacijo meščanstva v monarhičnih razmerah (Im Hof 2005, 147).

Poleg naštetih združenj pa imajo za širjenje razsvetljenskih idej izjemne zasluge tudi prostozidarske lože.³⁸ Im Hof pravi, da imajo med nosilci razsvetljenstva prostozidarji vodilni položaj. Prostozidarske lože so dale razsvetljenstvu institucionalni okvir, svetovljanska usmerjenost pa je omogočila naglo širitev (Im Hof 2005, 139).

Tudi Reinhar Koseleck meni, da so prostozidarske lože odločilno izoblikovale obdobje razsvetljenstva. Razlog vidi v novi eliti, ki jo razlaga kot reakcijo na knežji absolutizem. Nova elita, ki je obsegala trgovce, bankirje in poslovneže, je prišla do bogastva, hkrati pa ni imela političnega vpliva. Koncentracijo te nove elite v prostozidarskih ložah je možno prepoznati kot organizacijsko obliko duhovne opozicije, ki je presegala stanovske pregrade in je postala moralna gonilna sila proti absolutistični državi (Koselleck v Binder, 28). Koselleck trdi, da je bil nosilec moderne filozofije v 18. stoletju meščan, ki se je emancipiral izpod absolutistične podložnosti in cerkvenega

³⁸ Carl Friedrich Bahrdt že leta 1789 zapiše, da sta razsvetljenstvo in skrivne družbe nenavadna konjička, na katerih sta se podili norost in modrost sodobnikov (Bahrdt v Binder 2008, 33).

varuštva (Koselleck 1999). Na tem mestu je treba opozoriti na heterogenost prostožidarstva v posameznih državah. V Angliji je prostožidarstvo zraslo iz uveljavljenega meščanstva in je kljub vstopanju aristokracije dejansko preseglo stanovske pregrade. V Franciji so se nasprotja med stanovi sprva nadaljevala tudi v ložah. Na nemškem govornem področju pa je prostožidarstvo postalo talilni lonec aristokracije in meščanstva. V vseh naštetih primerih je bilo prostožidarstvo in prostožidarsko obredje »igriv pogoj za družbeno združevalno nalogo lož, v katerih se je nova družba lahko preizkušala v igrivi obliki« (Binder 2008, 115).

Razsvetljenci so si v prostožidarskih ložah ustvarili diskreten prostor, ki ni bil vezan na državo ali Cerkev. Ta prostor je bil zavestno omejen s skrivnostjo in privzdignjen v misterij.³⁹ Koselleck pravi, »da je skrivnostnost po svoji družbeni funkciji v vseh skupinah enaka« (Koselleck v Binder, 28). Pri prostožidarstvu je funkcija skrivnostnosti »v okviru absolutistične države veliko pomembnejša od njihove resnične ali domnevne vsebine« (ibid).

Funkcijska razčlemba prostožidarskih lož po Kosellecku:

- *Člani lože so dejavno zravnali stanovske razlike in so s tem prekoračili meje obstoječe družbene ureditve.*
- *Ta družbena enakost prostožidarjev je bila enakost izven države in tudi svoboda zunaj obstoječe države je bila pravi politikum meščanskih lož.*
- *Namesto varnosti v državi je prišla varnost pred državo. Notranji varnostni ukrepi so bili v tem, da so se prostožidarji zavijali v skrivnostnost, da so novi člani morali slovesno priseči in sprejeti obveznosti in da so se vsi strogo disciplinirano držali molčečnosti.*
- *Ta zaščitna funkcij, ki jo je pomenila skrivnostnost za prostožidarje, je imela ustreznik v ločitvi morale od politike.*
- *Skrivnostnost je bila ločnica med moralo in politiko; varuje in omejuje družbeni prostor, v katerem naj bi se uresničila morala (Koselleck v Binder 2008, 28-29).*

³⁹ Misterij prvotno pomeni nauk, ki sicer ni bil v nasprotju z razumom, temveč je vključeval neko spoznavno resnico, vendar pa je zaradi nekega vzroka ostal delu človeštva prikrit (Cassirer 1998, 161).

5.1 Interes pri prostozidarstvu

»Prostozidarji nalogo zveze med seboj slikovito opisujemo kot gradnjo templja za človeštvo. Pri tem ne gre za materialno zgradbo, temveč za duhovni tempelj« (Altmann in drugi 2006, 19).

Ob nastanku sodobnega prostozidarstva ne gre za popolnoma novo strukturo, saj pojav skupin ni vezan na to obdobje niti na novoveško državo. Že v antiki in srednjem veku so razne organizirane družbe prevzemale pomembne naloge v samih občinah (Della Porta 2003, 101).

Sodobno prostozidarstvo, ki se pojavi na začetku 18. stoletja, praviloma umeščamo med formalne ali vsaj delno formalne mreže,⁴⁰ ki si prizadevajo za uresničevanje svojih ciljev. Kako bi torej opredelili njihov interes?

Po mnenju Žolta Lazarja je prostozidarstvo eden od kanalov, po katerem se širi nova politična kultura 18. stoletja, ki temelji na angleški politični praksi in francoskem razsvetljenstvu. Nova politična kultura se izoblikuje v procesu, s katerim lože postanejo indirektni meščanski organ znotraj absolutistične države. V tem procesu ima ključno vlogo tajnost, ki je ščitila člane pred absolutistično oblastjo. S tem je omogočen pred državo svoboden družbeni prostor, znotraj katerega se je udejanila meščanska morala. Tako kot v francoskih salonih se tudi v ložah govori politični jezik. Lazar ugotavlja, da je v zapisnikih lož iz 18. stoletja moč najti besede, kot so: volitve, vlada, predstavniki, pluralizem, konsenz⁴¹ (Lazar 2002, 215). Ključna razlika med saloni in prostozidarskimi ložami je v tem, da so lože z modelom organiziranja, ki je temeljil na konstituirani

⁴⁰ Sociološko gledano bi prostozidarstvo lahko označili kot interesno skupino v širšem smislu, kot socialni sistem, ki obsega redno interakcijo med člani skupine in skupno skupinsko identiteto. Politološki pogled pravi, da interesne skupine vsaj občasno posegajo v sfero politike oz. se obračajo na politične avtoritete, ko želijo, da se uveljavi njihov posamezni interes (Fink-Hafner 2001, 20). Zdi se, da prostozidarstvo presega pojem interesne skupine.

⁴¹ Lazar opozarja, da imajo omenjeni pojmi v 18. stoletju različen pomen, če jih uporablja aristokracija, ali pa mladi pariški intelektualci, vendar poudarja, da je prostozidarstvo 18. stoletja odraz angleških lož in njihovega organiziranja ter strukture (Lazar 2002, 216).

legalnosti z notranjim glasovanjem,⁴² uveljavile vladavino večine. V prostoziidarskih ložah tekst postane kontekst (Lazar 2002, 215). Razsvetljenski ideali so se skozi značaj in delo lož nadaljevali v individualno obnašanje članov. Poleg splošnih značilnosti, kot so razumnost, tolerantnost in družabnost, prostoziidarji znotraj lož svobodno razpravljajo in izražajo svoja stališča, vodijo zapisnik in plačujejo članarino, glasujejo in upoštevajo rezultate glasovanja. S tem so se člani lož privajali na nove meščanske dolžnosti in vrline (Lazar 2002, 215–216).

Prostoziidarstvo je bilo kljub svoji ekskluzivnosti nosilec razsvetljenstva, ki je skozi obredje med svojimi člani širilo skupno izkustvo, ki je bilo meščansko in s tem tudi politično (Jacob v Lazar 2002, 216).

Interes meščanstva je torej imanenten in impliciten v prostoziidarskih ložah. Zakaj potemtakem prostoziidarstvo ni postalo več kot le nosilec težnje za nastanek političnih institucij meščanstva? Osnovna ovira je bila in ostaja sama prostoziidarska organizacija, ki zahteva tolerantnost pri verskih in političnih vprašanjih. S tem se relativizira ideje članstva in onemogoča nastanek kakršne koli ideologije, ki bi lahko bila platforma za družbeno akcijo (Lazar 2002, 216).

⁴² Pri balotaži se glasuje po načelu en človek en glas (Lazar 2002, 215).

6 Nasprotovanje prostozidarstvu

6.1 *Prostozidarstvo in Katoliška cerkev v 18. stoletju*

Zaradi rastočega ugleda prostozidarstva in njegovega vdora v družbeno najdejavnije skupine se že v prvi polovici 18. stoletja pojavi nasprotovanje prostozidarstvu. Katoliška cerkev s papežovo bulo *In eminenti* 28. aprila 1738 prvič izrazi strogo prepoved prostozidarstva (Binder 2008, 30).

Ključne obdolitve bule papeža Klemna XII. iz leta 1738:

- *Prostozidarstvo pomeni združevanje ljudi vseh ver in ločin, ki so zadovoljni z nekakšno vrsto naravne poštenosti.*
- *Njihovo sožitje ureja tesna in skrivna zveza po utrjenih zakonih in konstitucijah, ki jo skrivajo pred javnostjo, za to pa se morajo obvezati s prisego na Sveto pismo in jim grozijo hude kazni.*
- *Takšno povezovanje hudo škoduje miru v državi, zato omenjene združbe po mnenju posvetnih oblastnikov ogrožajo državno varnost.*
- *Vse to lahko škoduje dušnemu blagru.*
- *Pa tudi iz drugih, nam znanih, pravičnih in pametnih vzrokov je prepovedano vsem kristjanom, tako laikom kot duhovnikom in redovnikom, da bi pristopali k takim združenjem kakršne koli oblike, jih podpirali ali omogočili srečanje z njimi; za kaj takega jim grozi kazen z izobčenjem, ki jo lahko prekliče samo papež (Binder 2008, 31).*

Z bulo *In eminenti* se je uveljavila domneva, da je prostozidarstvo zaradi molčečnosti in skrivnostnosti krivično do države in cerkve, saj »če ne bi delali nič slabega, ne bi tako močno sovražili svetlobe (Binder 2008, 31). Kljub pomislekom Katoliške cerkve so se v prostozidarskih ložah družili številni duhovniki in redovniki.

Učinek bule *In eminenti* je bil zanemarljiv. Kardinal Fleury zapiše, da grožnja z izobčenjem ne bo zadostovala, da bi se prostozidarstvu zmanjšalo pomen, saj Rim »tako

pogosto izreče to kazen, da danes nikogar več ne odvrne od ničesar« (Binder 2008, 37). Bula je v številnih državah ostala popolnoma neznana, saj so se oblasti branile, da bi z njo seznanile javnost (Binder 2008, 37).

Katoliška cerkev prostožidarstvo drugič obsodi 18. maja 1751, ko papež Benedikt XIV. izda bulo *Providas ronorum pontificum*. Osrednje točke obsodbe ostanejo enake pri buli *In eminenti*: »Religiozna mlačnost ogroža pravo katoliško vero; Prostožidarsko skrivnost še naprej varujejo s prisego; Take združbe so v nasprotju z državnimi in cerkvenimi zakoni« (Binder 2008, 39).

Obe buli pa razen na ozemlju papeške države, Španije, Portugalske in Poljske nista dosegli zelenega učinka, pri čemer je na Iberskem polotoku izrazito delovala inkvizicija (Binder 2008, 39). Prostožidarstvo so omejevali tudi v protestantskih deželah. Na Švedskem in Nizozemskem ter v Hamburgu, Ženevi in Bernu so za krajši ali daljši čas prepovedali delovanje lož, vendar dolgoročno te intervencije niso imele uspeha (Im Hof, 2005, 143).

Katoliška cerkev v prostožidarstvu vidi družbo, ki se vsaj posredno obrača proti vladajoči strukturi. Organizacija v ložah po načelih verske strpnosti, kjer se družijo ljudje različnih stanov, »ni v nikakršnem redu do hierarhičnega reda, ki ga je Bog postavil za dobro vodenje sveta« (Binder 2008, 44).

6.2 Prostožidarstvo in Katoliška cerkev v 19. in 20. stoletju

V 19. in 20. stoletju se Katoliška cerkev v enciklikah in razlagah odziva predvsem na stanje v Italiji, Franciji in Belgiji. Razvoj liberalne politične misli, ki jo spremlja protiklerikalizem in nastajanje Italije kot države, je v neposrednem nasprotju z interesi cerkvene države. Pojav protiklerikalizma, ki je značilen za obdobje radikalnega razsvetljenstva, je značilen zlasti za karbonarje.⁴³ Med letom 1821 in 1884 je bilo objavljenih osem izjav, ki so obsojale prostožidarstvo oziroma karbonarje, ki so ga pomotoma izenačevali s prostožidarstvom. Vrh je dosežen v encikliki *Humanus Genus*

⁴³ Binder jih opredeli kot revolucionarno teroristično tajno združenje (Binder 2008, 56).

papeža Leona XII iz leta 1884. Konec obstoja cerkvene države, pri kateri pomembno sodelujejo prostožidarji in družbe, ki jih Katoliška cerkev enači s prostožidarstvom, eskalira v široko zastavljeni katoliški akciji proti prostožidarstvu.

Odkar se je človeštvo zaradi demonove nevoščljivosti na najbolj pomilovanja vreden način ločilo od Boga, se je razdelilo na sovražna tabora, ki se nenehno bojujeta, eden za resnico in krepost, drugi za vse, kar je nasprotno resnice. Eden je božji raj na Zemlji, in sicer prava Cerkev Jezusa Kristusa, drugi je kraljestvo satana (Humanus Genus v Binder 2008, 62).

V vsebinskem smilu se enciklika Humanus Genus giba v običajnem okviru cerkvenih razlag, čeprav je po teži in tonu najostreši nastop Katoliške cerkve proti prostožidarstvu. V uvodu trdi, da »satanov svet v mračnjaški zaroti napada Cekev, ki je svet dobrega« (Binder, 2008, 63). V nadaljevanju se prostožidarstvo obsoja kot nosilec racionalizma, naturalizma, protiklerikalizma in gibanja za ločitev Cerkev od države. Ker širi mlačnost in nestrpnost, »se bojuje proti vladarjem po božji volji in pripravlja pot demokracijam ter premoženjski skupnosti« (Binder, 2008, 63). Enciklika poziva k boju proti vsem prostožidarskim pojavom, ki veljajo za satanovo delo.

Med cerkvenim stališčem in kulturnim bojem proti prostožidarstvu obstaja tesna povezava, ki se zazna v obsodbah s strani Katoliške cerkve. Ko je izzvenel kulturni boj, so se tudi omilile papeške izjave proti prostožidarstvu (Binder 2008, 66).

Nazadnje je Katoliška cerkev prostožidarstvo obravnavala leta 1983. Verska kongregacija pod vodstvom kardinala Ratzingerja⁴⁴ je v deklaraciji zapisala, da mnenje Cerkev o prostožidarskih združenjih ostaja negativno; načela prostožidarstva so nezdržljiva s Cerkvijo, zato je pristopanje k prostožidarstvu prepovedano (Binder 2008, 91).

⁴⁴ Joseph Ratzinger (Benedikt XVI.) je bil 19. aprila 2005 izvoljen za 265. papeža Rimskokatoliške cerkve.

6.3 *Prostozidarstvo in Katoliška cerkev na Slovenskem*

Do devetdesetih let 19. stoletja prostozidarstvo za Katoliško cerkev na Slovenskem ni posebej zanimiva tema (Košir in Vodopivec 2008, 279). V tem času se z nastopom profesorja bogoslovja in škofa Antona Mahniča začne načelen nazorski boj. Mahnič želi spodbuditi vnovično pokristjanjenje družbe na vseh področjih, zato zahteva radikalno izpovedovanje in ravnanje po katoliških načelih. Mahničeva aktivnost na Slovenskem predstavlja začetek bojevitve katoliške smeri, ki si je prizadevala za prenovo moderne industrijske družbe po krščanskih vrednostah in ostro nasprotuje idejno nasprotnemu liberalizmu in socializmu (SNZ 2005, 31-32). Slovenski teolog Aleš Ušeničnik o prostozidarjih zapiše:

Mnogi so pisali v ložah, toda to ni glavna stvar. Ali se prikazuje v ložah satan ali ne, kaj za to, ko je ena stvar gotova. Gotovo je namreč, da je vse masonstvo delo satanovo! (...) Masonstvo taji vero v čeznaravni svet; masonstvo obožuje prirodo; masonstvo sovraži Kristusa in njegovo Cerkev; masonstvo s pomočjo satanovo deluje v otrocih nevere; naj ima satana tudi vidno v svoji sredi ali ne – masonstvo je satansko delo. (Ušeničnik v Pelikan 1997, 96).

Anton Mahnič v reviji Rimski katolik podaja svoje videnje pojava parlamentarizma in družbenih sprememb, ki jih širi prostozidarstvo. »Po nesrečni vojski l. 1866 je masonstvo pod imenom liberalizma imelo v starodavno katoliško Avstrijo slovesen vhod; postavnim potom modernega konstitucionalizma se je vgnezdilo v šoli, v javnem časopisju, v sodstvu, osmelilo se skruniti sveti zakon, strlo konkordat« (Mahnič v Pelikan 1997, 107).

Mahničovo razmišljanje o družbenih spremembah po enotnem načrtu:

Novejša zgodovina nam jasno kaže napredujoče spajanje, rastočo kompaktnost proti krščanstvu in socialnemu redu tajno rijočih moči. To se razvidi več ali manj iz vseh revolucij in znamenitih političnih pojavov. Revolucija l. 1789 je bila omejena na Francijo, dasiravno je preplavila malo ne celo Evropo. Revolucija l. 1848 je vže skoro da na splošno evropska in kaže očitno, da jo je po vseh deželah vodila ista skrivna roka po istem enotnem načrtu. (...) Niti italijanske revolucije,

ki je prevrgla prestole legitimnih vladarjev in Cerkev oropala svetne države, so se stekale v London, držala jih je framasonska roka (Mahnič v Pelikan 1997, 22).

»V loži je dandanes vtelešen najskrajni radikalizem – radikalizem hudičev, iz lože se radikalno gibanje vodi in organizuje po vsej zemlji« (Mahnič v Pelika 1997, 21).

Tudi na Slovenskem se potrjuje Biebersteinova ugotovitev, da teorije o zaroti prostožidarjev praviloma izhajajo iz protirazvetljenske integralno krščanske podobe sveta, ki jo po izvoru razumemo kot »napadalen izraz tiste politične teologije, ki jo označuje enačba demokracija = ateizem« (Bieberstein v Binder 2008, 56).

Na splošno se je oznako prostožidar pejorativno kot sredstvo karakterizacije liberalno mislečih uporabljala vse do druge svetovne vojne. V devetdesetih letih 19. in v začetku 20. stoletja se je prostožidarstvo pojavljalo kot metafora v funkciji legitimizacije in operacionalizacije ideologije političnega katolicizma ter protimodernizma. Ker naj bi sekularizacija nujno vodila v anarhijo in revolucijo, se idejne in politične nasprotnike katolicizma diskvalificira s poudarjanjem zarot tajnih združb razsvetljencev, jakobincev, liberalcev, prostožidarjev in Židov (Pelikan 1997, 96). Pri tem so diskvalifikacije deležne vse antikatoliške sile, katerih interes je bil zmanjševanje vloge Cerkve. Izenačevanju Židje – liberalci – prostožidarji se v kasnejšem obdobju pridruži tudi izenačevanje Židje – socialdemokrati – komunisti⁴⁵ (Pelikan 1997, 104). Pri strategiji kategorizacije gre za odnos Cerkve in političnega katolicizma do novih družbenih trendov.⁴⁶

⁴⁵ Aleš Ušeničnik leta 1918: »Ruski revolucionarji načejujejo internacionalni judje, ki so izvečine brezverci, vsekakor pa smrtni sovražniki krščanstva. Wilson, pravijo, da je framason, in masonom je ideal Mazzinijeva "republika narodov" brez Boga. Zato je mogoče, da ima pri teh možeh tudi samoodločba narodov protikrščanski idejni votek« (Ušeničnik v Pelikan 1997, 125).

⁴⁶ Mahnič prostožidarstvo sprva obsoja tudi za pojav nacionalizma ob koncu 19. stoletja: »Pregnavši vero iz javnega življenja je vrglo masonstvo gorečo bakljo nacionalnih preprirov mej narode, da so se začeli mej seboj kavšati in vjedati. S tem se ruši skupna vez, ki sklepa narode med seboj in s habsburško dinastijo.« (Mahnič v Pelikan 1997, 108). Tudi sekularizacija na področju šolstva je po Mahničevem mnenju delo prostožidarskih lož: »In prav loža je bila, ki se je od prvega svojega početka začela s katoliško Cerkvijo za šolo boriti na življenje in smrt. Kdor je zmožen zunanji prikazni le količkaj priti do dna, lahko vidi, da si stojita v velikanskem boji, ki se bije vže nad sto let glede šole, nasproti le dve stranki: loža in Cerkev« (Mahnič v Pelikan 1997, 105).

Katoliška cerkev⁴⁷ oziroma politični katolicizem nasproti parlamentarizmu kot optimalno družbeno ureditev najprej postavi monarhijo, kasneje stanovsko in nazadnje korporativistično družbeno ureditev (Pelikan 1997, 103).

6.4 Prostožidarstvo in teorije zarote

Poleg zunanje ovire, ki jo prostožidarstvu predstavlja Katoliška cerkev, je znotraj gibanja zmedo povzročala cepitev na razne observance, predvsem zaradi razvoja obredja (Im Hof 2005, 142–143). V drugi polovici 18. stoletja v razsvetljenstvu pride do ločitve duhov. Veliko privrženecv razsvetljenskih idej je ostalo zvestih zmernemu razsvetljenstvu, del pa se je zavzel za eskalacijo. Radikalno razsvetljenstvo svoj odsev dobi pri radikalnih prostožidarjih, ki so ustanovili tajno zvezo reda iluminatov (Im Hof 2005, 253). Red iluminatov je leta 1776 ustanovil ingolstadski profesor filozofije Adam Weishaupt. Z vstopom barona Adolfa Kniggeja leta 1780, se je red začel naglo širiti, pri čemer je bilo novačenje sprva omejeno na Bavarsko (Binder 2008, 47). Organizacija je bila podobna prostožidarski, saj je hierarhija obsegala tri stopnje; novince, minervale in najvišjo stopnjo – Iluminatus diringes (Im Hof 2005, 254). V nasprotju s prostožidarji, ki so se posvečali občemu blagoru in filantropskim idejam, si je red iluminatov prizadeval prepojititi dotedanjo državo z idejami radikalnega razsvetljenstva (Im Hof 2005, 255). Binder ugotavlja, da so iluminati v nasprotju z bistvom prostožidarskih lož, »katerih skrita politična dejavnost je bila vsekakor v tem, da so bile zbiralniki kvišku stremečih meščanskih sil in vadišče za nove oblike součinkovanja, niso zadovoljili z ustvarjanjem svobodnega družbenega prostora, ampak so obstoječe razmere in organizacijo zavestno poskušali izkoriščati za lastne namene« (Binder 2008, 48). Dejavnost reda se je časovno ujemala z obdobjem polarizacije političnih načel pred francosko revolucijo (Im Hof 2005, 256).

Prostožidarstvo je bilo pogosto kot vzor in neredko kot krinka, uporabljena za tista politična prizadevanja, ki so mu bila povsem tuja. Med organizacijami, ki so

⁴⁷ Pojav načelne bojevitve katoliške smeri s svojimi enciklikami spodbudi papež Leon XIII (Rerum Novarum iz leta 1891). Pri tem ima veliko vlogo tudi neosholastična filozofija (SNZ 2005, 31-32).

prostožidarstvo uporabile kot maskirno orodje, štejemo: Red iluminatov, pruski Tugendbung (Krepostna zveza), poljsko Narodno prostožidarstvo, francoski Les Amis de la Verite (Priatelji resnice), italijanske karbonarje in ruske dekabriste. Organizacijska sorodnost je pripeljala do domneve, »da je za vsemi revolucijami mogoče odkriti dejavno roko prostožidarskih bratov« (Binder 2008, 45).

Kot reakcija na radikalno razsvetljenstvo se razvije rožnokrižarstvo 18. stoletja. Rožnokrižarji so bili simptom in medij širjenja misticizma in iracionalizma v razsvetljenem času. Njihova prizadevanja so bila usmerjena v nasprotovanje razsvetljenstvu in v boj proti neverništvu, ki so ga enačili z razsvetljenstvom. Binder jih opredeli kot »politično-versko interesno zvezo za dosego oblasti v državi« (Binder 2008, 47). Rožnokrižništvo je prevzelo organizacijske oblike prostožidarstva, pri tem pa so presegli tradicionalno delovanje prostožidarjev, da bi z javnim razglabljanjem dosegli cilj. Binder ugotavlja, da so rožnokrižarji »protirazsvetlensko nasprotje razsvetlenskemu redu iluminatov« (Binder 2008, 47).

Tako pri rožnokrižarjih kot pri iluminatih pa zasledimo skupne značilnosti. V obeh združenjih je veljala stroga disciplina v notranjih in zunanjih razmerjih. Kljub različnosti vsebin in medsebojnemu nasprotovanju sta obe bratovščini novačili članstvo iz prostožidarskih vrst (Binder 2008, 50). Radikalno razsvetlenski red iluminatov velja za interesno združenje v boju proti sovražnikom razuma in človeštva, ki ima svoje nasprotnike v jezuitih in rožnokrižarjih. Rožnokrižarji pa so »interesno združenje v boju proti razsvetlencem in iluminatom« (Binder 2008, 51). Oba pojava sta prispevala svoj delež k nastanku politične zavesti, zato je v obeh primerih možno »videti tudi predhodnici nastajanja političnih strank, pri čemer imamo za njunega predhodnika prostožidarstvo klasičnega tipa« (Binder 2008, 50).

Splošno lahko na podlagi posameznih grupacij, ki so se razvile iz prostožidarskih organizacijskih oblik, opredelimo dve temeljni formi:

- Mirujoč, navzven zaprt tip družbe, ki nima neposrednih družbenih ciljev. Taka društva se ukvarjajo z ezoteriko ali, kot večina prostožidarjev, imajo na podlagi razsvetlensko-svetovljanske ideologije posreden vpliv tudi na družbeno-politično področje.

- Nasprotje omenjene združevalne družbe predstavljajo zveze, ki imajo namen posegati v družbeno-politično področje na podlagi razsvetljenskih ali protirazsvetljenskih državnopolitičnih ciljev (Binder 2008, 50).

Združbe, ki so prostožidarstvo uporabile kot maskirno orodje, so poleg splošne polarizacije političnih načel pred francosko revolucijo pomembno prispevale k spodbujanju teorij o zaroti. Vodilni nasprotniki prostožidarstva so v ložah prepoznali razsvetljensko miselnost. Temeljno načelo verske in politične enakosti v ložah za zagovornike simbioze prestol in oltar pomeni kršitev božjega prava. To pa neobhodno pelje v prevrat duhovnega in posvetnega sistema (Binder 2008, 55).

Kot klasična vase zaprta družba so bili prostožidarji dovzetni za obtoževanja, da pripravljajo prevrat.⁴⁸ Razširjenost združenj v 18. stoletju povzroči, da so bili v vse politično dogajanje časa vključeni možje, ki so bili člani te ali one družbe. Katoliška cerkev in njej naklonjeni avtorji so na podlagi miselnih tokov, ki so jih širile lože, v prostožidarstvu našle nasprotnika, ki snuje zaroto proti veri in katoliški cerkvi. Demonizacija prostožidarstva je s širjenjem antisemitizma v Evropi izoblikovala teorijo o judovsko-prostožidarski svetovni zaroti,⁴⁹ ki se širi zlasti po francoski revoluciji (Binder 2008, 55–57).

Bieberstein ugotavlja, da teorije o zaroti prostožidarjev praviloma izhajajo iz protirazsvetljenske integralno krščanske podobe sveta, ki jo po izvoru razumemo kot »napadalen izraz tiste politične teologije, ki jo označuje enačba demokracija = ateizem« (Bieberstein v Binder 2008, 56). Dokončno potrditev za utemeljitev zarote prostožidarjev ti teoretiki najdejo v geslih francoske in ameriške revolucije, ki pa jih vendarle moramo razumeti kot odsev razsvetljenskega miselnega sveta (Binder 2008, 57).

⁴⁸ Prostožidarji so bili med drugim obtoženi, da so organizirali francosko revolucijo in strahovlado jakobincev, sprožili naj bi prvo svetovno vojno, v Rusijo prinesli boljševizem ... Čas velike gospodarske krize naj bi izkoristili za lastno bogatenje in podjarmljenje newyorške borze (Binder 2008, 7).

⁴⁹ Dominikanec Greinheim je v pridigah trdil, da so bili Judje, ki so križali Jezusa Kristusa, prostožidarji. Načelnika lože naj bi bila Pilat in Herod (Binder 2008, 55).

»Le zakaj so vodje totalitarnih gibanj od Filipa Lepega⁵⁰ iz Francije preko številnih rimskih papežev do Hitlerja in Stalina preganjali različna prostožidarstva. Zato, kaže zgodovina, ker spada skupina k redkim, ki zajema duhovno elito, ne da bi pri tem terjala totalno obvladovanje posameznika« (Altmann in drugi 2006, 43). Altmann skepa, da so bili prostožidarji diktatorjem trn v peti zato, ker si vseskozi prizadevajo, da bi posameznika izobrazili v smeri, da si pridobi svoj lastni pogled na svet in oblikuje »svoje lastno mnenje o razumevanjih sveta, ki mu jih ponujajo razne ideologije« (Altmann in drugi 2006, 43).

Teorije o zarotništvu se širijo zlasti v cerkveno usmerjenih ali v konkurenčnih krogih. Razširijo se po francoski revoluciji, v 19. stoletju se znajdejo tudi v ljudskem praznoverju, predvsem zaradi skrivnega obredja. Nadaljnji razvoj teorij o zarotništvu je povezava s protisemitskim izročilom, ki je osnova fašističnim in nacističnim agitacijam. V obdobju komunizma se agitacija nadaljuje, saj je prostožidarstvo kot utelešenje buržoazije prepovedano. Prostožidarji pa v teorijah zarote nastopajo tudi danes, predvsem v prispevkih raznih raziskovalnih novinarjev.⁵¹

⁵⁰ Altmann med prostožidarje umešča tudi templarje, viteški krščanski cerkveni red, ki ga je leta 1307 razpustil francoski kralj Filip Lepi. Leta 1314 je bil zadnji vodja tempalarjev, Jacques De Moley, zažgan na grmadi.

⁵¹ Nekdanji novinar Slovenskih novic in urednik Slovenca Andrej Dvoršak v knjigi V znamenju lože zapiše: »Pred nekega sodnika je stopil direktor, ki je v podjetju ukradel poltretji milijon dolarjev. Med sojenjem je z različnimi kretnjami kazal sodniku mezinca s prostožidarskim prstanom. Obsojen je bil na tri mesece do štiriindvajet mesecev zaporne kazni. Za njim je prišel na vrsto fant, ki je ukradel tri galone bencina. Isti sodnik ga je obsodil na zaporno kazen od šestih mesecev do treh let. Ko je fant ugovarjal, mu je kazen povečal na dve leti do pet let zapora. Fant se ni iz zapora nikoli več vrnil« (Dvoršak 1994, 43). Če ugibamo – najbrž je fant sodniku kazal sredinec brez prostožidarskega prstana.

7 Prostožidarstvo in elitizem

Klasična elitistična teorija Pareta, Moscea in Michelsa deli družbo na aktivno dobro organizirano manjšino, ki vlada družbi, in apatično večino, ki je elitni manjšini podrejena (Tomšič 2008, 22). V primerjavi z ljudskimi množicami elita poseduje posebne moralne, psihološke in družbene karakteristike, kar ji omogoča superioren položaj v družbi (Atanasovski v Tomšič 2008, 23). Dominacija elit predstavlja zgodovinsko stalnico in je karakteristika vseh družbenih ureditev. Med posameznimi ureditvami pa obstajajo razlike v ustroju elite in tudi v odnosu med elito in množicami (Tomšič 2008, 22). Elite po mnenju Pareta predstavljajo gibalno zgodovine, zgodovina je »pokopališče aristokracij«, saj so družbene spremembe posledica zamenjav vladajočih elit (Pareto v Tomšič 2008, 23).

Prav lože postanejo pokopališče srednjeveške aristokracije, saj prostožidarstvo zravna stanovske razlike in s tem prekorači meje obstoječe družbene ureditve. Lože nadomestijo funkcijo, ki si jo izgubile plemiške elite, in pomagajo meščanstvu,⁵² ki potrebuje ugled in priznanje (Binder 2008, 113).

Nosilec moderne filozofije v 18. stoletju je meščan, ki se je znotraj lože emancipiral izpod absolutistične podložnosti in cerkvenega varuštva. Trgovci, bankirji, odvetniki, zdravniki, intelektualci, častniki, duhovniki, diplomati predstavljajo družbeno skupino brez političnega vpliva, hkrati pa je to obdobje, ko stari fevdalni red zamenjuje kapitalistični sistem proizvodnje. Nova elita zgodnjega kapitalizma se koncentrira v prostožidarskih ložah, kjer postane moralna gonilna sila proti staremu režimu. Leta 1723 izoblikovana prostožidarska ustava Stare dolžnosti kljub prilivu članov iz aristokratskega sveta prepreči, da bi se prostožidarstvo spremenilo v stanovsko družbo.

⁵² Binder izpostavlja vzgojiteljsko funkcijo prostožidarstva; Meščanstvo se skozi obredje, ki zamenja dvorni protokol, vadi v druženju s predstavniki stare elite. Vzgoja nove elite je omogočena prav v okviru prostožidarskega obredja, ki je osvobojeno srednjeveških stanovskih predstav. Z obvladovanjem obredja in napredovanjem po stopnjah se tudi v ložah oblikuje elita, ki se loči od množice. Tradicionalno srednjeveško hierarhijo stanov po rojstvu zamenja »hierarhija olike« (Binder 2008 113–114).

Kljub dejstvu, da znotraj lož opustijo načela stanovske družbe, za včlanitev obstajajo določene osnovne zahteve. Prostožidar je lahko postal samo svoboden mož na dobrem glasu, ki je bil finančno neodvisen in ni bil telesno poškodovan. Uspešni kandidaturi za članstvo pri glasovanju z balotažo niso smeli nasprotovati obstoječi člani, za sam začetek izbiranja in glasovanja o kandidatu pa je ključna podpora prostožidarja mojstra, ki kot porok predlaga kandidata za sprejem v prostožidarsko ložo. Ekskluziven postopek izbiranja novih članov prostožidarskih lož je bil pogosto tarča kritikov, saj če člani niso zelo različni, nastane nevarnost, da se loža izoblikuje v poklicni krožek ali interesno usmerjen lobi. Tako so se v Frankfurtu izoblikovale izključno bankirske lože, v Londonu pa lože pravnikov (Binder 2008, 152).

Družbena transformacija v obdobju razsvetljenstva, ki se širi skozi prostožidarske lože, vzpostavlja novo meščansko moralo in s tem elito nove dobe.

8 Od kranjskih razsvetlencev do programa Zedinjena Slovenija

»Slovensko politično razmišljanje ni imelo nobenega političnega programa, ki se ne bi dotikal vprašanja narodnosti« (Prunk 1992, 11).

8.1 Zgodovinski okvir

V dobi razsvetljenstva, ki vrhunec v habsburški monarhiji doseže v 18. stoletju, s civilizacijskimi spremembami pride do premikov na družbenem, gospodarskem in političnem življenju. V Habsburški monarhiji se s cesarico Marijo Terezijo v štiridesetih letih 18. stoletja prične obdobje razsvetljenega absolutizma (Prunk 1992, 15–18). Marija Terezija je začela postavljati novo uradniško državno upravo, s katero naj bi kontrolirala deželne finance in tako monarhiji zagotovila več davka. Z državno zakonodajo je izboljšala socialni položaj kmeta s spodbujanjem prevedbe podložnih kmetij v dedno posest. Leta 1774 je bila z odlokom Marije Terezije uvedena osnovna šola trivialka. Osnovna šola, ki je kljub centralističnim težnjam poučevala v materinščini, je postala eden od temeljev slovenskega narodnega preporoda. Ključna reforma, ki je omogočila postopno oblikovanje slovenskega meščanstva, se je zgodila z nevoljniškim patentom iz leta 1782, ki ga je izdal cesar Jožef II. S tem slovenski kmet pridobi osebno svobodo, ki mu omogoči odhod v mesto in tako tudi socialno mobilnost (Prunk 1992, 19). Slovenskega prebivalstva je bilo ob prvem popisu sredi 18. stoletja okoli milijon, večino kmečkih podložnikov (Prunk 2003, 54). Višji družbeni sloji so bili tuji. Slovencem v tem obdobju »manjka socialni – subjektivni faktor, ki bi mogel artikulirati družbene-politične in kulturne interese slovenskega ljudstva« (Prunk 1992, 18).

Pobuda za delo kranjskih preporoditeljev se prične s težnjami vladajoče elite po odpravi slovenskega jezika zaradi majhne koristnosti. Marko Pohlin (1735–1801) leta

1768 izda Kranjsko gramatiko,⁵³ pisano v nemškem jeziku. Pohlin poudari koristnost slovenščine za prosvetno in duhovno gosposko ter opozori na nesmiselnost zahtev za opustitev jezika (Prunk 1992, 22). Izid Kranjske gramatike pomeni začetek zgodnje dobe modernega narodnega gibanja (Vodopivec 2006, 16). Z vplivi janzenizma⁵⁴ duh nove dobe prodre tudi v cerkvene kroge. Jurij Japelj, tajnik škofa Herbersteina, z drugim prevodom Biblije utrdi slovenski knjižni jezik (Vodopivec 2006, 19).

Poleg duhovniške se na Slovenskem pojavi prva posvetna izobraženska elita. Inicijativo prevzame Zoisov krog.⁵⁵ Ta razmeroma maloštevilen krog na Kranjsko prinese nekaj popolnoma novega in ni podoben ničemur, kar se je prej dogajalo na tem območju (Rotar 2007, 74). Do tedaj na duhovno zgodovino Slovencev odločilno vpliva krščanstvo oz. katolištvo, ki tudi z janzenizmom ne predstavlja takega preloma z obstoječimi tradicijami kot meščansko razsvetljenstvo (Kos 1996, 69).

Iz odpora proti vsiljevanju nemščine se najprej angažira Marko Pohlin in Pohlinov meniški krožek. Sčasoma se izoblikuje več preporodnih središč. Sledi Japljev janzenistični krožek, Kumerdejeva jezikoslovna akademija in Akademija delovnih Ljubljančanov⁵⁶ ter Zoisov krog. Slednji je med drugim najpomembnejši tudi zato, ker je iz drugih krožkov uspel pritegniti najbolj nadarjene sodelavce. Nekaj Slovencev je sodelovalo tudi v filozofskem krožku celovškega veletrgovca Herberta, ki je bil v stikih s privrženci Kantove filozofije v Nemčiji (Vodopivec 2006, 17).

⁵³ Pohlin sicer napačno sklepa, da je kranjski jezik posebna tvorba, ki se razlikuje od jezika Slovencev na Štajerskem in Koroškem (Prunk 1992, 23). Prav iz tega dejstva pa lahko sklepamo, da ima Pohlin deželno kolektivno zavest.

⁵⁴ Janzenizem (reformni katolicizem) se je začel širiti sredi 17. stoletja in je vseboval svojevrstno, deloma protestanskim tokovom sorodno pojmovanje krščanstva. Janzenisti so zahtevali preprosto cerkev in bogoslužje ter poglobitev verskega življenja (Zgodovina Slovencev 1979).

⁵⁵ V Zoisovem krogu so bili zbrani kranjski izobraženci ne glede na ustvarjalno področje. Člani krožka so: Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik, Blaž Kumerdej, Marko Pohlin, Janez Nepomuk Edling, Baltazar Hacquet, Gabriel Gruber, Jurij Japelj, kasneje tudi Jernej Kopitar, ki je bil Zoisov tajnik, in nekateri drugi. Prvo generacijo krožka, ki se zbira v Zoisovi hiši, sestavljajo Japelj, Kumerdej, Linhart in Vodnik.

⁵⁶ Člani leta 1779 obnovljene Akademije delavnih Ljubljančanov so bili kranjski razsvetljenci; Blaž Kumerdej, Anton Tomaž Linhart, Martin Kuralt, Marko Pohlin, Jurij Japelj, Feliks Dev, Anton Makovic ...

Zgodovinarji osrednje mesto v slovenskem kulturnem življenju 18. stoletja pripisujejo Žigi Zoisu (1747-1819).⁵⁷ Zois je bil najbogatejši človek svoje dobe na Slovenskem. Veliko je potoval po Evropi, kjer je bil znan kot minerolog. Pod vplivom razsvetljenstva je postal deist in prostozidar (Vodopivec 2006, 20). Kljub temu da sam ni pisal veliko, velja kot človek s širokimi obzorji in kot vpliven fevdalec s korespondenco z mnogimi pomembnimi osebnostmi tega časa za enega od najodličnejših intelektualcev konca 18. in začetka 19. stoletja. Okoli sebe je zbral pisano družbo izobražencev – privržencev razsvetljenske miselnosti, ki jim je bil učitelj, vodnik in mecen. Ko se je leta 1780 vrnil s potovanja po Evropi, se je pri njem začela zbirati stalna družba.⁵⁸ Prvi člani Zoisovega kroga so Jurij Japelj, Blaž Kumerdej in Anton Tomaž Linhart (Šömen 2002, 102).

Najpomembnejša osebnost Zoisovega kroga je bil Anton Tomaž Linhart (1756–1795). Linhart je bil odlično filozofsko in klasično izobražen razsvetljenec in svobodomislec (Vodopivec 2006, 20). Kot šolski nadzornik je odločilno vplival na ustanovitev več kot 25 šol na področju Gorenjske. Pri ljubljanskem liceju je sprožil in izpeljal ustanovitev javne znanstvene knjižnice, današnje Narodne in univerzitetne knjižnice, in s tem rešil številne rokopise iz zapuščenih samostanskih bibliotek. Najpomembnejše delo je opravil kot zgodovinar, dramatik in utemeljitelj slovenskega gledališča. Iz zgodovinskega vidika je najvažnejše v nemščini napisan Poskus Zgodovine Kranjske in drugih dežel južnih Slovanov Avstrije,⁵⁹ kjer Linhart kot prvi znanstveno izpostavi obseg in enotnost slovenskega naroda. Linhart slovensko zgodovino ne prikazuje po deželah, temveč kot celoto, pri tem pa izhaja iz Karantanije,

⁵⁷ Zois se je kot razsvetljenec in fevdalec najbrž večkrat znašel v moralno ambivalentnem položaju. Kot fevdalec je zadušil upor podložnikov, v času francoske revolucije pa je po mnenju Šömna spoznal znamenje časa. Šömen navaja Zoisovo pismo oskrbniku Urbančiču na Brdo pri Kranju s 3. avgusta 1789, kjer Zois zapiše: »Po mojem mnenju gredo stvari tako daleč, da bi bilo treba le majhne iskricke, pa bi bilo vse v ognju. S tem postavljam načelo za Brdo, naj se ravna pri vseh stvareh z največjo popustljivostjo, da se ne bi vzbudile nejevolje. Moramo torej popustiti in žrtvovati zaradi skupnih interesov tudi naše resnično, neodtujljivo pravo« (Zois v Šömen 2002, 101-102).

⁵⁸ Poleg navedenih so se pri Zoisu v Ljubljani srečevali tudi fiskalni pristav F. Repič, odvetnik Jean Repič in Maksimilijan Wurzbach, Žiga pl. Pagliaruzzi, J. Schemerl, zvonar Janez Jakob Sammasa, guverner Josip Fouche, maršal Marmont in Charles Nodier, vsi člani prostozidarskih lož. Šömen pravi, da je bil Zoisov dom v bistvu neregistrirana prostozidarska loža (Šömen 2002, 106).

⁵⁹ Linhart delo izda v dveh knjigah leta 1788 in 1791 (Prunk 1992, 24).

ki v zgodnjem srednjem veku povezuje vse Slovence (Prunk 1993, 25). V uvodu v drugi del knjige zapiše, da bi se morala Avstrija, če bi upoštevali argument številčnosti, pravzaprav imenovati slovanska država, prav tako kakor Rusija. »Ta izjava dopušča sklep, da je imel v mislih tudi politične načrte o preureditvi Avstrije, ki naj bi dala Slovanom večjo veljavo« (Grafenauer v Prunk 1992, 26). Po mnenju Boga Grafenaurja in Frana Zwitterja je bila Linhartova zgodovina s spoznanjem enotnosti slovenkega naroda in s svojo napredno, razsvetljensko kritičnostjo najpomembnejše dejanje slovenskega narodnega gibanja v 18. stoletju (Vodopivec 2006, 20).

Linhart pod vplivom Zoisa začne pisati v slovenskem jeziku. S tem Zoisov krog pridobi najbolj nadarjenega in razgledanega ustvarjalca. Prvo slovensko besedilo je prevod veseloigre *Die Feldmühle* (Vaški mlin), po Linhartovem poslovenjenju Županova Micka, ki velja za prvo slovensko posvetno delo, s katerim se začinja razvoj slovenskega gledališča. Na Linhartovo delo nedvomno vpliva tudi leto 1789 in takratni razvoj dogodkov. Francoska revolucija, ki izbruhne 14. julija z napadom na Bastiljo, pomeni pohod meščanstva, ki s pomočjo kmetov in delavcev stre obstoječi fevdalni red. Alfonz Gspan pravi, da je Linhart s tem dobro izbranim in jezikovno prirejenim delom »povedal našemu kmetu, naj ne bo več top tlačan, pohleven podložnik, pač pa samozavesten, svobodno misleč človek« (Gspan 2000, 130). Še drznejšega dela se je Linhart lotil v veselogri *Veseli dan ali Matiček se ženi*. Poleti 1790, ko je francoska revolucija v polnem zamahu, Linhart v slovenščino priredi Beaumarchaisovo Figarovo svatbo, ta čas najbolj revolucionarno komedijo v svetovni literaturi. Gspan ugotavlja, da so razlike med slovenskim Matičkom in izvornikom neprimerno globlje kot v primeru Županove Micke in izvirnika (Gspan 2000, 132). Matiček ima še izrazitejši socialno revolucionarni poudarek⁶⁰ kot Županova Micka. Vodilna misel veseloigre kaže na razsvetljenski pogled na svet. Med ljudstvom, ki brani svoje človeške pravice, in gospodo, ki mu te pravice krati, je konflikt neizbežen in nepomirljiv. Ljudje naj ravnajo po zdravi pameti, ne pa po zapovedi gospode (Gspan 2000, 132).

⁶⁰ Matičkove besede na baronov račun: »Ali je kaj boljši kot jaz? Vzemi mu denarje, žlahto, ime, potegni mu dol to prazno odejo in postavi ga tja, kakor je človek sam na sebi, tak ne bo vreden, da bi on meni služil« (Linhart 2000, 100). V času nastanka Matičkove besede pomenijo ostro kritiko obstoječega družbenega reda. V prizorih na sodišču je duhovito opozorjeno tudi na nemogoče razmere v sodstvu, kjer je zemljiški gospod tožnik in rabsodnik v isti zadevi.

Valentin Vodnik (1758–1819) je bil najprej menih, nato posvetni duhovnik, profesor, jezikoslovec in predvsem pesnik. V mladih letih je nanj vplival Marko Pohlin, kasneje pa Zois, s katerim pride v stik med službovanjem na Koprivniku v Bohinju. Izšel je iz katoliške tradicije, v Zoisovem krogu pa se ga je dotaknila razsvetljenska svobodomislenost in morda tudi nekaj deističnih občutij (Kos 1996, 79).

»Vodnik je skromen talent, prihajajoč iz ljudomile družbe pesnikov in ljudskih družabnikov, poslušajoč na levo in desno, sprejemajoč med povsod vtiske, po katerih dela sebe in svoje delo. Času primerno sleče svojo redovno obleko in se prilagodi prosvetljenim ciljem časa in družbe« (Priatelj 1935, 54).

Pod Zoisovim vplivom se je Vodnik začel ukvarjati s publicistiko kot urednik prvega slovenskega časopisa *Lublanske novice*,⁶¹ ki so izhajale v letih 1797 in 1800. V svojem delu je združeval pisanje za ljudstvo in izobražence. Ljudstvo je nagovarjal z *Veliko* in *Malo pratiko*, v *Ljubljanskih novicah* in v večjem delu poezije. Za izobraženstvo je napisal pesem *Zadovoljni Kranjec v Pisanicah*, in kasneje več pesmi v *Pesmah za pokušino*, kot so *Vršac* in *Ilirija oživljena*, kjer opeva novo državno tvorbo kot obnovo vladarstva nekdanjih Slovanov (Kos 1996, 80). Kot duhovnik je napisal precej učbenikov za versko izobraževanje. Leta 1813 je bil obsojen članstva v prostozidarski loži, kmalu zatem pa prisilno upokojen (Rotar 2007, 220).

Vodopivec meni, da je bila Vodnikova oda Iliriji in Napoleonu s slovansko in profrancosko usmeritvijo prvi, čeprav še močno nedoločen poskus politične opredelitve slovenskih narodnih želja. V Vodnikovi Iliriji je morda treba gledati prvo obliko politične narodne zavesti, ki je bila leta 1848 jasno formulirana in izpovedana v programu *Zedinjene Slovenije* (Vodopivec 2006, 16-29).

Ključni in najpomembnejši literarni deli tega obdobja sta Linharovi veseloigri, ker sta zaključeni celoti in ker imata za razvoj slovenske dramatike in gledališča izreden

⁶¹ *Lublanske novice*, ki so nastale na Zoisovo pobudo, najprej izhajajo dvakrat tedensko, nato pa enkrat tedensko, nazadnje pa ugasnejo zaradi premejnega števila bralcev. Že pred *Lublanskimi novicami* je Vodnik po nasvetu Zoisa začel izdajati pratike. *Velika pratika* za leto 1795 predstavlja uspešen poskus slovenskega gospodarsko poučnega koledarja. Po dveh letih izhajanja je *Veliko pratiko* zamenjala *Mala pratika* (1798–1806), ki je bila cenejša in ljudem bolj dostopna.

pomen. Vse drugo, kar so napisali kranjski razsvetljenci, z izjemo te ali one pesmi Valentina Vodnika, je le še zgodovinskega pomena (Gspan 2000, 140).

8.2 Program Zedinjena Slovenija

»Vsaki naj v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo: Nемеc po nemško, Italijan po italijansko, Voger po vogersko in Slovenec po slovensko« (Majar v SNZ 2005, 24).

Nezadovoljstvo zaradi slabe letine v letih 1845–1847, gospodarska kriza in brezposelnost, vrhunec dosežejo februarja 1848 z izbruhom revolucije v Parizu, ki se hitro širi po Evropi. Marca revolucija doseže Dunaj, kjer mora odstopiti Clemens Metternich, ki pooseblja predmarčni režim. Vre predvsem na podeželju, saj so kmetje prepričani, da se bodo končale obstoječe fevdalne obveznosti. Revolucionarni dogodki pa poleg gospodarskih in družbenih problemov na dnevni red umestijo tudi narodnostne zahteve. S programom Zedinjena Slovenija, ki ga 17. marca 1848 objavi Matija Majar, slovensko nacionalno gibanje od povsem kulturnega preraste v politično. Program, ki zahteva združitev slovenskega narodnega ozemlja ne glede na veljavne dežele meje, uspe mobilizirati občutke kolektivne nacionalne pripadnosti, saj se podpisovanju peticije za Zedinjeno Slovenijo poleg narodno zavednih izobražencev pridružijo tudi številni kmetje (SNZ 2005, 24-25).

8.3 Od ljudstva k narodu – vloga kranjskih razsvetljencev pri formiranju slovenske narodne identitete

Ker je opredelitev Slovencev za Slovenijo kot politični program na dnevni red postavljena v letu 1848, nas zanima, kdaj se med ljudstvom pojavi občutek slovenske kolektivne narodne identitete oz. kdaj se dogaja prehod iz ljudstva v narod in kakšno vlogo ima pri tem Zoisov krog.

8.3.1 Rodovno nacionalističen diskurz

Literarni zgodovinar Ivan Prijatelj zapiše:

Slovenski preporod – slovenska narodna renesansa – to se pravi, oni kulturni, zlasti literarni pokret, ki ima namen vzpostaviti Slovence kot samostojen narod, s primernimi kulturnimi, posebno literarnimi funkcijami, usmerjenimi proti cilju enotne narodne samozavesti, se začneja v drugi polovici XVIII. stoletja in se nadaljuje vso prvo polovico XIX. stoletja, nakar se mu v sredini istega stoletja pridruži politična prebujanja naroda, zahtevajočega svojo samoodločbo v državnopravnih sistemih (Prijatelj 1935, 1).

Kardelj v delu Razvoj slovenskega narodnega vprašanja pravi, da narodnobudiljska akcija iz književno-kulturnih okvirov na politično področje prestopi v času Ilirskih provinc. Slovenska politika v tem času še ni bila sposobna dati konkretnega programa v tej smeri, vendar se problem Zedinjene Slovenije postavi v družbeni kontekst. »To dokazujejo vsa naslednja desetletja, ko je pravzaprav ves politični boj na Slovenskem potekal v znamenju z novo vsebino izpopolnjenega ilirizma. Kot neposreden plod takega idejnega gibanja se je pojavila ideja o Zedinjeni Sloveniji« (Kardelj 1973, 221–222).

Kos meni, da je za opredelitev interesa in cilja kranjskih razsvetljencev treba najprej opredeliti pojmovanje naroda, narodnosti in nacije. Za označbo različnih kolektivnih skupnosti uporabi naslednje pojme: plemenska skupnost, ljudstvo, narod, nacija (Kos 1996, 13). Začetno kolektivno skupnost Slovencev predstavlja plemenska skupnost ali več plemenskih skupnosti, ki so bile brez tesnejših skupnostnih vezi. Kontinuiteto Slovencev v kolektivni skupnosti lahko sledimo od zgodnjega srednjega veka naprej.⁶² Zgodovinsko gledano je obdobje med letnicama 740 in 962 tisto obdobje, v katerem so

⁶² Na podlagi jezikovnega razvoja oz. razlike med jezikom Alpskih Slovanov od jezikov hrvaških pokrajin je mogoče trditi, »da so Slovenci kot Slovenci obstajali že pred nastankom same besede, ker so govorili poseben jezik, zato jih ni mogoče več označevati za Alpske Slované, ampak s tistim imenom, ki je bil iznajden prav zato, da bi označil njihovo razločevalno posebnost (Kos 1996, 11).

iz Alpskih Slovanov nastajali Slovenci kot posebna slovanska entiteta⁶³ (Kos 1996, 9–13).

Skozi visoki in pozni srednji vek so Slovenci tvorili ljudstvo – kot skupnost posameznikov, znotraj katere ni večjih političnih, socialnih in kulturnih razlik. Ta skupnost – slovensko ljudstvo⁶⁴ – je torej homogena, bolj ali manj egalitarna in v podrejenem položaju do višjih plasti, ki so neslovensko govoreče (Kos 1996, 15). Kos meni, da je ljudstvo v narod začelo prehajati od 16. stoletja naprej, sprva zelo počasi z zaključkom procesa na prelomu 19. in 20. stoletja (Kos 1996, 16). Razlika med ljudstvom in narodom je v tem, da je narod skupnost, ki je diferencirana, heterogena in hierarhirizirana, kar pomeni, da se deli na višje in nižje sloje. To heterogeno skupnost v celoto povezuje predvsem skupni knjižni jezik,⁶⁵ skupna narodna kultura, politika in socialna organizacija. Narod postane nacija, ko postane nosilec suverene državne moči, ko je priznana od drugih podobnih skupnosti. Narod v naciji ne izgine, saj nacija nastane na podlagi naroda in njegove pravice do samoodločbe. Temelji nacije so torej v narodu, saj nacija iz naroda pridobiva svojo legitimnost (Kos 1996, 17). Posebnost zgodovinskega razvoja Slovencev se kaže v dejstvu, da so se kolektivne skupnosti izoblikovale kot kontinuirano zaporedje, ki gre od plemenske skupnosti k ljudstvo,

⁶³ Kos letnicama 740 in 962 pripisuje politično zgodovinski pomen. Okoli leta 740 so namreč Karantanci prešli v sklop frankovskega kraljestva. S tem so se ločili od ostalih slovanskih (hrvaških) plemen. Ta politična ločitev se je utrjevala tudi s cerkveno ločitvijo, saj so slovenska ozemlja prišla deloma pod salzburško nadškofijo deloma pa pod oglejski patriarh. Vsi ti premiki se zaključijo z nemško zmago nad Madžari v letu 955, čemur sledi nastanek svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti leta 962. V okviru te velike politične, državne in socialne enote slovenske dežele ostanejo do leta 1806, kar pomeni, da so Alpski Slovani od 10. stoletja politično, socialno, kulturno in cerkveno ločeni od ostalih Slovanov. Od 10. stoletja do današnjih Slovencev obstaja neprekinjena naselitvena, jezikovna, psihobiološka kontinuiteta (Kos 1996, 9–13).

⁶⁴ Pojem Volk (ljudstvo) je kot ontološko enoto definiral Johan Gottfrid Herder, ki je razvil koncept, da ljudje, ki govorijo enak jezik, sodijo skupaj (Kralj 2007, 253).

⁶⁵ Hobsbawm pravi, da so nacionalni knjižni jeziki praviloma napol umetne tvorbe. Materni jezik, ki je v rodovnonacionalističnem diskurzu podlaga za nacionalno kulturo in jedro nacionalne zavesti, je tako zgolj mit na trhljih temeljih (Hobsbawm 2007, 65-66). O tem tudi Ana Kralj, ki meni, da je jezik kot manifestni identitetni znak trdno sidro nacionalne pripadnosti, ker je nacionalna identiteta zavezana diskurzom kot načinom govora in komunikacije (Kralj 2007, 247-252). »Preko (nacionalnega) jezika je nacionalna identiteta podrejena ideologijam, ki obvladujejo diskurze, se pravi, je bistveno vpeta v postopke družbenih identifikacij. Te pa niso nič drugega kot izrazi družbenih razlikovanj, dominacij in izključevanj« (Kralj 2007, 250).

naprej v narod in nazadnje v nacijo, vendar so se stopnje kolektivne skupnosti ohranjale druga v drugi⁶⁶ (Kos 1996 18-20).

Po mnenju Ivana Prijatelja je pravi cilj in namen slovenskih narodnih prepovediteljev v vzpostavitvi Slovencev kot samostojnega naroda. »Pravi cilj naših kulturnih delavcev te dobe je delo ob probuji naroda, to se pravi: želja ljudstvu, oziroma ljudskim drobcem tedanjega Slovenstva vdihniti zavest, da so ena narodna individualnost, ki ji gre v širokem svetu mesto poleg drugih mogočnih individualnosti človeških, zlasti pa slovanskih« (Prijatelj, 1935, 32).

Kos meni, da so bila s Zoisovim krogom, prvo slovensko izobražensko posvetno elito, postavljena vsa vprašanja, ki so bila za duhovni obstoj Slovencev usodna do konca 20. stoletja. »Med njimi je bilo posebnega pomena vprašanje, ali bodo Slovenci iz ljudstva lahko postali samostojen narod; in s tem tudi drugo vprašanje, ali bodo kot narod podlaga za samostojno nacijo ali pa se bodo z drugimi narodi združili v skupno nacijo ali bolje nadnacijo« (Kos, 1996, 74).

Kos ugotavlja, da se je proces, ki je iz Slovencev kot članov srednjeveškega ljudstva napravil narod, začel z reformacijo. Ob koncu razsvetljenstva na začetku 19. stoletja še ni bil zaključen, vendar je bil na ravni, da se je podoba Slovencev kot naroda samoumevno izoblikovala do končne podobe (Kos 1997, 45).

8.3.2 Razsvetljenski (državlanski) diskurz

»Temeljna značilnost moderne nacije in vsega, kar je z njo povezano, je, da je moderen pojav« (Hobsbawm 2007, 22).

Rotar ugotavlja, da se razumevanje kolektivnih skupnosti nacije in naroda skozi različna zgodovinska obdobja razlikuje.⁶⁷ Koncept nacije v nacionalističnem pomenu, kot jo razumemo danes, se pojavi po francoski revoluciji in se razširi po letu 1830. V Francoski enciklopediji je nacija opredeljena kot skupek individuov, ki živijo na istem

⁶⁶ Kos meni, da je problemska os; plemenska skupnost – ljudstvo – narod – nacija bistvena za duhovno zgodovino Slovencev (Kos 1996, 20).

⁶⁷ Več o tem, da je koncept nacije v modernem in političnem pomenu zgodovinsko zelo mlad, tudi v (Hobsbawm 2007) in (Anderson 1998).

ozemlju, podrejeni istemu zakonu in vladi. Gre za racionalistično in individualistično koncepcijo, ki je v temelju pravna ureditev (Rotar 2007, 69).

Podobno Anderson, ki sklepa, da so se nacionalizmi v Evropi začeli razvijati sredi 19. stoletja, ker zgodovinsko gledano niso bili mogoči, dokler se niso pojavili ljudski jezikovni nacionalizmi (Anderson 1998, 124). Anderson⁶⁸ predlaga naslednjo definicijo naroda: »narod je zamišljena politična skupnost – zamišljen je hkrati kot notranje omejen in kot suveren« (Anderson 1998, 14). Pri tem so skupnosti, za katerih člane se imamo, vedno rezultat naše imaginacije ob dejstvu, da so načini zamišljanja zgodovinsko spremenljivi (Anderson 1998, 185).

Hobsbawm pravi, da koncepti (nacije) niso del svobodnega filozofskega diskurza, temveč so družbeno, zgodovinsko in lokalno zakoreninjene, zato jih je treba v okviru teh realnosti tudi preučevati (Hobsbawm 2007, 17). Nacija sodi v nedavno zgodovinsko obdobje in je družbena intiteta le, če je povezana z določeno vrsto moderne teritorialne države⁶⁹ – »o naciji in nacionalnosti ima namreč smisel govoriti edinole v navezavi na to obliko države« (Hobsbawm 2007, 17).

Nacionalna zavest razsvetljencev ne temelji na zavesti skupine v etničnem smislu, temveč na posameznikih – nacionalcih. Iz nacionalnosti v razsvetljenski paradigmi ne izhajajo temeljne pravice, »nacionalnost je subsidiarna enako kakor religija in sodi med zasebna mnenja«, čemur nasproten status ima nacija v okviru ideologije rodu in grude (Rotar 2007, 138).

Obdobje razsvetljenstva sproži mentalitetno transformacijo v procesu državljske – razsvetljenske, libertarne in revolucijske homogenizacije prebivalstva. Razsvetljenski državljski dispozitiv pa v 19. stoletju zamenja rodovnonacionalistični, ki spremeni

⁶⁸ Anderson pravi, da se je za pojme narod, nacionalnost in nacionalizem izkazalo, da jih je težko že definirati, kaj šele analizirati (Anderson 1998, 11).

⁶⁹ Hobsbawm pravi, da so nacije dvojen pojav. »Konstruirajo jih predvsem od zgoraj, razumemo pa jih lahko le, če jih analiziramo tudi od spodaj, se pravi v okviru domnev, upov, potreb, želja in interesov navadnih ljudi, ki niso njuno nacionalni, še manj pa nacionalistični« (Hobsbawm 2007, 18). Razvoj nacionalnih gibanj in nacionalne zavesti poteka v treh fazah. Faza A je bila kulturna, literarna in folklorna, v Evropi poteka v 19. stoletju, političnih ali nacionalnih implikacij ni imela. V fazi B se pojavijo skupine pionirjev nacionalne ideje, ko se tudi prične politična propaganda v tej smeri. Sledi ji faza C, ko nacionalistični programi dobijo podporo množic. Ključen trenutek v kronologiji nacionalnih gibanj je prehod iz faze B v fazo C (Hobsbawm 2007, 20).

vsebine političnih pojmov, kot so ljudstvo, svoboda, individualnost ipd., in sproži tej homogenizaciji nasprotno transformacijo ob uvajanju kulturne in ideološke neprepustnosti v predmarčnem času (Rotar 2007, 12–13).

Razsvetljenski koncept nacije torej temelji na univerzalnih naravnih pravicah človeka in državljana, medtem ko koncept nacije v okviru ideologije rodu in grude (*Blut und Boden*) temelji na krvi, rodu in grudi, jeziku in kulturi.⁷⁰ *Blut und Boden* koncept, Rotar mu pravi rodingrudovski nacionalizem ali rodovni nacionalizem, je tisti, ki razširja iluzorno linearno kontinuiteto samorazvoja Slovencev kot človeške pasme iz plemen v ljudstvo, narod, nacijo (Rotar 2007, 187). Linearni vektorski čas kronologij, ki kaže evolucijsko smer za nekatere in zaostajanje ali podrejenost za druge, je naturaliziran atribut družbenega življenja in orodje za interpretacije (Rotar 2007, 36).

Razsvetljenstvo ni bilo etnično represivno. Jezikovno poenotenje⁷¹ v času Marije Terezije in Jožefa II. je imelo popolnoma drugačen mentalni in duhovni okvir kot kasnejši Bismarckov *Drang nach osten* projekt. V razpravi o prevladujočih jezikih v cesarstvu, ki poteka v osemdesetih letih 18. stoletja, so Linhart in vrstniki zagovarjali uporabo in koristnost slovenščine v poslovanju države z argumentom številčnosti, medtem ko so oponenti, zagovorniki nemščine, le-to zagovarjali zaradi že izdelanega birokratskega in pravnega žargona. Uvedbi nemščine kot uradnega jezika so torej Linhart⁷² in vrstniki ugovarjali z razlogi, »ki so izhajali iz njihovih spoznanj, ne pa iz etnične pripadnosti« (Rotar 2007, 114). V tem primeru gre za razhajanje med

⁷⁰ Ko so nacionalizmi posledica razsvetljenskih prizadevanj, gre praviloma za razširjanje osebne svobode in odgovornosti, četudi z ognjem in mečem. Pri romantičnem nacionalizmu pa gre praviloma za projekt udejanjanja nadooblasti ene etnične skupine nad drugimi etničnimi skupinami. Etnične meje se zapira in izključuje vse, ki ne usterjajo kriteriju rodovne pripadnosti. Kljub različnosti nacionalizmov pa večina njih obsega ekspanzivni aspekt (Rotar, 2007, 43).

⁷¹ O jezikovnem poenotenju Habsburške monarhije poroča tudi Benedict Anderson, ki pravi, da dejstvo, da je habsburški dvor povzdignil nemščino, nima ničesar opraviti z nemškim nacionalizmom (Anderson 1998, 91).

⁷² V primežu konstrukcije nacionalne identitete Linhart postane Slovence, toda – »ko reče naš, ne misli Slovencev, ampak kakorkoli govoreče Kranjce, ko reče tujci, ne misli Nemcev, Italijanov itn., ampak Nekranjce« (Rotar 2007, 115). Pri Linhartu je primaren patriotski (deželni) čut, ki pa ni naroden ali nacionalen. Zaradi patriotskega čuta Linhart pozdravi slovenski prevod Biblije, kar je sicer v nasprotju z njegovim mnenjem o religiji (Rotar 2007, 115).

razsvetljenstvom in romantično generiranim nacionalizmom, torej za čas, ko se koncept naroda, ki je razširjen danes, še ni uveljavil (Rotar 2007, 114).

Razsvetljski nacionalizem⁷³ je tista vrsta nacionalizma, kjer nacija pomeni ljudstvo, in ga lahko označimo kot republikanstvo ali libertarni nacionalizem, četudi se je v Napolenovem času uveljavljal z ognjem in mečem. Nosilci razsvetljenstva so ob implementaciji človeške enakosti predvsem tudi spodbujali, obdelovali in razvijali ljudske jezike (Rotar 2007, 266).

Nosilci razsvetljskega nacionalizma in razsvetljske kulture so bili *»zbrani v trasnacionalna omrežja jeder oziroma učenih družb, krožkov in akademij (na Kranjskem je to skupina izobrazenih ljudi okrog grofa Nepomuka Jakoba von Edlinga in barona Sigismunda (Žige) Zoisa), ki so zaradi vključitve precejšnega dela članstva v napoleonske administrativne strukture postale predmet poznejšega destruktivnega obravnavanja, ki je deloma izhajalo iz uveljavljajočega se in privilegirane rodovnega nacionalizma, zvezanega z obnovo in reorganizacijo »legalnih« monarhij na evropski celini«* (Rotar 2007, 266).

Skupina kranjskih razsvetljskih izobražencev⁷⁴ z aktivnostmi prične v provincialni predindustrijski družbi v času posttridentinske antiintelektualne pobožnosti, v okviru katere je njihovo delovanje namenjeno družbeni restrukturaciji osamosvojenih oseb,⁷⁵ ki bi lahko suvereno, v skladu z naravnim pravom, kakor jim po človeški naravi pripada, odločali o svoji usodi (Rotar 2007, 267).

⁷³ Razsvetljska paradigma ni nekaj enopomenskega in samo na sebi pozitivnega; na eni strani vodi prek homogenizacije in uniformiranja družbe v diktaturo egalitarizma, ki v 18. stoletju prinaša diktaturo voditeljev, ki pravilno berejo voljo ljudstva in na drugi strani v elaboriranje mehanizmov, ki so demokratizaciji omogočile dvestoletno življenje (Rotar 2007, 108).

⁷⁴ Rotar na tem mestu opozori, da kranjski izobraženci niso bili nujno tudi člani tiste etnične in družbene skupine, kateri je bila njihova emancipacijska skrb namenjena. Zois, Linhart in Edling niso bili Slovenci in ne istega etničnega izvora. Zois in Edling sta bila plemiča, medtem ko je Linhart pripadal duhovščini in sloju izobrazenih neplemičev (Rotar 2007, 267).

⁷⁵ Interes za aktiviranje ljudske folklorne kulture je antropološke vrste in izhaja predvsem iz italijanskega humanizma (Rotar 2007, 267).

Kranjski nosilci razsvetljskega nacionalizma⁷⁶ so se v imenu človekovih pravic lotili tudi razvoja ljudskega slovanskega jezika z namero, da se razvije do stopnje, da bo v njem možno intelektualno izražanje in da bo s tem jezik postal sredstvo za ideološko in socialno emancipacijo ljudstva. S tem so implicitno razvijali tudi »intelektualni, kulturni in politični program, ki je obsegal tudi to etnično-kulturno emancipacijo slovenofonih Kranjcev v okrilju splošne človeške emancipacije, ki so jo sami po logiki svoje verzije razsvetljskega mišljenja imeli za neogibno« (Rotar 2007, 266).

Kako torej razumeti Linhartovo delo,⁷⁷ ki se v zgodovinopisju tolikokrat priševa v slovenski nacionalni preporod? Rotar pravi, da Linhart deluje v razsvetljskem kulturnem okolju in v takratnem kulturnem okolju išče rešitve na takrat obstoječa vprašanja. »Med ta vprašanja zagotovo ne sodi izdelovanje rodovno nacionalnih držav v Srednji Evropi, niti slovenske ne, ker pač takih zamisli niti v njegovem najbolj razširjenem okolju ni bilo, morebitna medetnična trenja pa tedaj niso imela ne oblike in ne vsebine medetničnih spopadov« (Rotar 2007, 121). Linhartovo kulturno okolje je etničnemu nacionalizmu tuje, zato se ga tudi ne da nategniti na kopito etničnega samorazvoja (Rotar 2007, 121). V ospredju razsvetljene teritorialne družbe⁷⁸ so bili svobodni posamezniki, ki bi opremljeni z izobrazbo, bili sposobni nadomestiti status podložnikov s statusom državljanov (Rotar 2007, 284).

Udejstvovanje kranjskih razsvetlencev doseže zenit v obdobju Ilirskih provinc, ki so hkrati vrhunec in avtoritarna subverzija razsvetljskega politično-kulturnega projekta (Rotar 2007, 267). V štirih letih obstoja Ilirskih provinc namreč nastaja

⁷⁶ Razsvetljski krožki na Kranjskem so, vključno z meniškimi, med drugim brali sodobne francoske filozofe, enciklopediste, slabše pa so, z izjemo Linharta, poznali angleško socialno in politično filozofijo (Rotar 2007, 74).

⁷⁷ Linhartov patriotizem po Hobsbawmu lahko označimo kot protonacionalen. Protonacionalizem je zavest, da pripadamo, ali da smo pripadali, dlje trajajoči politični entiteti, kar pa ne zadostuje za oblikovanje nacionalnosti in nacij. Nacija sicer velja za linearni podaljšek protonacionalizma, vendar nima nikakršnih nujnih povezav z enoto teritorialne politične organizacije, ki je ključni kriterij modernega pojma nacije, kot jo razumemo danes (Hobsbawm 2007, 59-95).

⁷⁸ »Izvirna revolucionarno-ljudska ideja patriotizma je temeljila na državi in ni bila nacionalistična, saj se je nanašala na samo suvereno ljudstvo, se pravi na državo, ki je v imenu ljudstva izvajala oblast. Za »nacijo« v tem pomenu sta bila etnična pripadnost ali drugi elementi zgodovinske kontinuitete brez pomena, jezik pa je bil pomemben zgolj ali predvsem iz pragmatičnih razlogov« (Hobsbawm 2007, 106).

državljanstvo kulturno in politično institucionalno ogrodje, vsekako pa ne idealno udejanjanje razsvetljskih ciljev (Rotar 2007, 268).

V tem obdobju je aktiven zlasti Vodnik, ki je bil po Linhartovi smrti najbolj dejaven pri uvajanju razsvetljskega duha. Rotar trdi, da je Vodnik⁷⁹ v svojem razsvetljskem pogledu pri Ilirskih provincah videl možnost za preobrazbo kranjske družbe. Preobrazba in razvoj kranjske družbe pa je bila možna znotraj okvira (domnevno) sorodnih ljudstev v administrativnem okviru, ki so ga uvedli Francozi⁸⁰ (Rotar 2007, 240).

Po Napoleonovem porazu leta 1813 se na slovensko vrne avstrijska oblast, ki je ponovno vzpostavila stari fevdalni in politični sistem. Vodnik je še istega leta prisilno upokojen, dokončno pa se obdobje kranjskih razsvetlencev zaključi leta 1819, ko umreta Zois in Vodnik. S koncem razsvetljskega kulturnega horizonta in z vpeljavo rodovnega nacionalizma je izdelana ideološka situacija za naslednje obdobje, v katerem dobimo slovenski narodni program.

Konstrukcija nacionalne identitete po modelu rodu in grude, s spremljajočo obsesijo o nacionalnih izvorih, se širi že v predmarčnem, še veliko bolj pa v pomarčnem obdobju. Če začetek novega temeljnega diskurza in poslanstva za zares avtentičen izvor Slovencev umeščamo v sredo 19. stoletja, konca po mnenju Rotarja do danes ni možno oznaniti⁸¹ (Rotar 2007, 269).

Kljub prizadevanju razsvetljskih izobražencev, predvsem Linharta in Zoisa, so bile kulturne razmere na Kranjskem še vedno zakotne (Rotar 2007, 231). Značilnost

⁷⁹ Vodnikova kolektivna zavest ni nacionalna ali narodna, temveč deželna. V rokopisni avtobiografiji zapiše: »Krajnsko me je mati učila, nemško inu latinsko šole; lastno vesele pa laško, francosko inu sploh slovensko« (Vodnik 1796, Rokopisna avtobiografija). Iz zapisanega lahko sklepamo, da je bil za Vodnika vernakularni jezik kranjski jezik, ki ga sam ne enači s slovenskim. »Z očetam Marka Pohlin, diskalceatam, se izznanim 1773, pišem nekaj krajnskega inu zaokročim nekatere pesme, med katirmi je od zadovolnega Krajnca komaj enmalo branja vredna. Vselej sem želel krajnski jezik čeden narediti« (Vodnik 1796, Rokopisna avtobiografija). V tem času torej jezik ni mogel biti kriterij nacionalnosti in še ni imel nikakršnega političnega značaja (Hobsbawm 2007, 70-77).

⁸⁰ Kot primer Rotar navaja hvalnico Napoleonu, kjer Vodnik francoskemu cesarju pripisuje osvoboditev in kompleksen razvoj dežele (Rotar 2007, 240).

⁸¹ Rotar pravi, da je omenjena paradigma pravi pospešek dobi v obdobju samoupravnega socializma, ko Kardeljevo teleološko besedilo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, v kombinaciji s panslovanskim nacionalizmom postane »nekakšna sveta knjiga zgodovinarjev« (Rotar 2007, 247).

obdobja po letu 1790 je skrčenje večine pravic in svoboščin, ki sta jih podelila Marija Terezija in Jožef II. (Rotar 2007, 289). Kranjska razsvetljenska mreža je bila suspendirana v letih po smrti Jožefa II, dokončno pa je bila uničena po koncu Ilirskih provinc. Do leta 1848 je bil sistematično implementiran rodovni *Blut und Boden* nacionalizem, ki je bil posnet po nemškem romantičnem zgledu (Rotar 2007, 216).

Kulturne prioritete leta 1848 so bile precej drugačne od tistih, ki so jih gojili razsvetljenski krožki. Razsvetljenci so »skušali razumeti pojave lastnega obstoja, njihove vzroke in razloge ter delovati v skladu s svojimi spoznanji, romantiki pa so hoteli v zgodovini poiskati zgodovinsko pravico do države, do nadoblasti nad drugimi, do kulturne hegemonije ali avtonomije svojih etničnih skupin« (Rotar 2007, 238). Ta ennogeneza se zaradi blažilnega učinka označuje kot romantična, da se tako prikrije njeno rasistično naravo (Rotar 2007, 238).

Proti koncu 19. stoletja Kranjska razsvetljenska akcija dobi svoje rodovno nacionalistično poimenovanje (Slovenski narodni preporod, op. a.) Tedaj se začne besedi prosvetljenstvo ali razsvetljenstvo nadomeščati z besedo preporod (Rotar 2007, 283). Lansiranje slovenske laične kulture se tako nekritično označi za preporod, čeprav ni jasno, kaj naj bi se na novo rodilo. Brižinski spomeniki kljub nameri rodovnega nacionalizma »vendarle niso ravno tista prava visokokulturna nacionalna dediščina, ki bi jo bilo mogoče preporoditi ali na novo roditi« (Rotar 2007, 123).

Pri političnem programu Zedinjena Slovenija gre torej za nadomestitev razsvetljenskega družbenega in kulturnega projekta z rodovno nacionalističnim.

»Razsvetljenstvo navzlic deželnemu in državnemu patriotizmu ni bilo zametek ne rodingrudovskega geta in apartheida, ne Sonderweg in ne podobnih pridobitev nemške romantične reinterpretaacije nekaterih nemških in nenemških razsvetljenskih filozofskih, literarnih in historiografskih avtorjev« (Kramberger v Rotar 2007, 121–122).

9 Sklep

V uvodu v diplomsko nalogo smo zapisali, da na vprašanje, kaj je prostožidarstvo, dobimo različne odgovore, ki segajo od bolj ali manj točnih samodefincij do bojevitih obtožb idejnih nasprotnikov ali zgolj neumnega obrekovanja iskalcev svetovne zarote. Splošna zgodovinska literatura prostožidarstvu posveča malo prostora, če ga že omenja, je to ponavadi v povezavi z intelektualno iztostopajočim dosežkom ali zgolj slavo tega ali onega prostožidarja. Med (naj)bolj slavnimi prostožidarji so izpostavljeni naslednji: legendarni ljubimec Casanova, skladatelj Mozart, astronom Buzz Aldrin, matematik Jurij Vega, kavboj John Wayne, filozof Voltaire, iluzionist Houdini, ameriški predsednik Gerald Ford, mecen Žiga Zois ... Le kaj nam lahko pove seznam »slavnih« prostožidarjev?

Po opravljeni nalogi ugotavljamo, da je pri prostožidarstvu najpomembnejša nova na razsvetljenstvu temelječa organizacijska oblika, ki se je znala družbeno uveljaviti. V osrednjem delu naloge smo opredelili prostožidarstvo kot mnogoplastno heterogeno gibanje brez dogmatizirane razlage. Skupni imenovalec prostožidarskim ložam predstavlja Konstitucionalna knjiga iz leta 1723, ki je minimalen konsenz o tem, kar naj bi prostožidarstvo bilo. V njej je opredeljen odnos do vere, do države oz. oblasti in splošne dolžnosti članov združbe. Značilno je deistično pojmovanje boga in zavrnitev ateizma, zahtevana je verska toleranca, tajnost, prav tako miroljubnost in lojalnost oblasti. Gottlieb Imhof povzema značilnosti prostožidarstva »kot moške zveze, ki si prizadeva za vzgojo, po kateri naj bi posameznik na ezoterični podlagi postal nravno odgovorna osebnost in na žrtev pripravljen član človeške družbe« (Imhof v Binder 2008, 137). Vzporedni cilji prostožidarstva »so negovanje prijateljstva in družabnosti, dobrodelnost ter spodbujanje splošnega znanja in prizadevanje za profano izobraževanje« (Imhof v Binder 2008, 137).

V skladu z mnenjem angleške velike lože je cilj prostožidarstva voditi moške na podlagi prave etike v pravo človeškost, ki se jo doseže skozi iniciacijo in obredje. Ključna funkcija obredja je v tem, da s ponavljanjem vodi k skupnemu načinu vedenja, kar je skupinski dinamičen postopek, ki izoblikuje zaprte družbe (Binder 2008, 142).

Naglo širitev prostozidarskih lož se pojasnjuje s tem, da so se same značilnosti prostozidarstva enačile s filozofsko-političnimi vsebinami razsvetljenstva. V 18. stoletju ob zatonu fevdalizma in vzpostavljanju kapitalističnega sistema proizvodnje sledijo premiki na družbenem področju. Nova elita, ki je obsegala trgovce, bankirje in poslovneže, je prišla do bogastva, hkrati pa zaradi stanovskih pregrad ni imela političnega vpliva, zato se koncentrira v prostozidarskih ložah. Začetek 18. stoletja zaznamujejo številne družbe, saj je bilo članstvo v takih zvezah modno. Ključno vlogo kot medij za širjenje razsvetljenskih idej pa imajo zaradi svoje množičnosti prav prostozidarske lože. Prostozidarske lože so dale razsvetljenstvu institucionalni okvir, svetovljanska usmerjenost pa je omogočila naglo širitev (Im Hof 2005, 139). Prostozidarstvo je postalo eden od kanalov, po katerem se širi nova politična kultura 18. stoletja, ki temelji na angleški politični praksi in francoskem razsvetljenstvu. Nova politična kultura se izoblikuje v procesu, s katerim lože postanejo indirektni meščanski organ znotraj absolutistične države. V tem procesu ima ključno vlogo tajnost, ki je ščitila člane pred absolutistično oblastjo. S tem je omogočen pred državo svoboden družbeni prostor, znotraj katerega se je udejanila meščanska morala. Tako kot v francoskih salonih se tudi v ložah govori politični jezik, vendar s to razliko, da so lože z modelom organiziranja, ki je temeljil na konstituirani legalnosti z notranjim glasovanjem, uveljavile vladavino večine (Lazar 2002, 215). Razsvetljenski ideali so se skozi značaj in delo lož nadaljevali v individualno obnašanje članov. Poleg splošnih značilnosti, kot so razumnost, tolerantnost in družabnost, prostozidarji znotraj lož svobodno razpravljajo in izražajo svoja stališča, vodijo zapisnik in plačujejo članarino, glasujejo in upoštevajo rezultate glasovanja. S tem so se člani lož privajali na nove meščanske dolžnosti in vrline (Lazar 2002, 215–216).

Koncentracijo te nove elite v prostozidarskih ložah je možno prepoznati kot organizacijsko obliko duhovne opozicije, ki je presegala stanovske pregrade in je postala moralna gonilna sila napram absolutistični državi (Im Hof 2005, 143). Interes meščanstva ni javno manifestiran, vendar je v ložah imanenten in impliciten.

Katoliška cekrev proti prostozidarski bratovščini prvič nastopi že v 18. stoletja, saj v njej vidi družbo, ki se vsaj posredno obrača proti hierarhičnemu redu in vladajoči strukturi. V 19. in 20. stoletju se prostozidarstvo pojavljaja kot metafora v funkciji

legitimizacije in operacionalizacije ideologije političnega katolicizma ter protimodernizma, od tu pa izvirajo tudi številne teorije o zaroti.

Slovenija sicer ni bila kakšno pomembno središče prostožidarstva, vendar se kljub relativno skromnemu številu domačih prostožidarjev v literaturi omenja nekaj pomembnih zgodovinskih oseb. V 18. stoletju so kot člani izpostavljeni Zois, Vodnik in Linhart, čeprav je samo Zoisovo članstvo izpričano z zgodovinskimi dejstvi. V okviru preučevanja prostožidarstva in politike na Slovenskem nas je zanimalo, kakšna je vloga prostožidarjev pri slovenski narodni emancipaciji. Ker je preverjanje članstva v prostožidarskih ložah težavno, smo se osredotočili na razumevanje percepcije kolektivnega v času udejstvovanja kranjskih razsvetljencev Zoisovega kroga, da bi s tem lahko opredelili njihov interes. Po opravljeni nalogi ugotavljamo, da je v njihovem času temeljni razsvetlenski državljanski diskurz, v okviru katerega je njihovo delovanje namenjeno družbeni restrukturaciji osamosvojenih oseb, ki bi lahko suvereno, v skladu z naravnim pravom, kakor jim po človeški naravi pripada, odločali o svoji usodi (Rotar 2007, 267). Kranjski nosilci razsvetlenskega nacionalizma so se v imenu človekovih pravic lotili tudi razvoja ljudskega slovanskega jezika z namerom, da se razvije do stopnje, da bo v njem možno intelektualno izražanje in da bo s tem jezik postal sredstvo za ideološko in socialno emancipacijo ljudstva. S tem so implicitno razvijali tudi »intelektualni, kulturni in politični program, ki je obsegal tudi to etničnokulturno emancipacijo slovenofonih Kranjcev v okrilju splošne človeške emancipacije, ki so jo sami po logiki svoje verzije razsvetlenskega mišljenja imeli za neogibno« (Rotar 2007, 266). Njihov interes in cilj ni prebujanje naroda, temveč splošna človeška emancipacija, kakor izhaja iz razsvetlenskega okolja, ki so mu pripadali.

Prioritete programa Zedinjena Slovenija so torej drugačne od tistih, ki so jih gojili kranjski razsvetljenci. Njihova kolektivna zavest je deželna zavest, saj se koncept nacije v nacionalističnem pomenu, ki je ključna za rodovnonacionalističen diskurz, razširi po letu 1830. Pri političnem programu Zedinjena Slovenija gre torej za nadomestitev razsvetlenskega družbenega in kulturnega projekta z rodovno nacionalističnim.

Kakšnja je torej povezava med prostožidarstvom in kranjskimi razsvetljenci? Če opustimo brezplodno iskanje, kdo vse in kdaj se je včlanil v prostožidarsko ložo, nekaj drži kot pribito. Razsvetljenci na Kranjskem so si s članstvom v istih tajnih in napol

tajnih združenjih kot nemški in avstrijski vrstniki zagotavljali podporo, pretok informacij in dostop do gremijev in služb (Rotar 2007, 74).

Prostozidarstvo 18. stoletja na Slovenskem ni indirektni organ meščanstva, to v provincialnih predindustrijskih slovenskih deželah niti ne more biti, je pa eden od medijev, ki širi razsvetljensko miselnost. Povezava med kulturnim delom kranjskih razsvetljencev prostozidarjev in kasnejšim političnim nacionalnim gibanjem sicer obstaja, vendar pa ni ne linearna in ne progresivna.

10 Literatura

1. Allen, Terry. 1993. *Freemasonry - A Celebration Of The Craft*. London: Greenwich editions
2. Anderson, Benedict. 1998. *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
3. Altmann, Hans-Heinz, Alain Bernheim, Fritz Bolle, Kurt H. Hendrikson, Johan G. Müss, Thomas Richer in Gustav V. Vogler. 2006. *Vodnik v prostozidarstvo*. Lesce: Založba Legat, Velika loža Slovenije.
4. Bergant, Zvonko. 2000. *Slovenski klasični liberalizem*. Ljubljana: Nova revija.
5. Binder, Dieter A. 2008. *Skrivna družba: zgodovina in simbolika prostozidarjev*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
6. Cassirer, Ernst. 1998. *Filozofija razsvetljenstva*. Ljubljana: Študentska založba.
7. Čepič, Zdenko, Srečo Habič, Božena Antonić, Brane Sotošek in Ciril Vojvoda. 1979. *Zgodovina Slovencev 1979*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
8. Della Porta, Donatella. 2003. *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Sophia.
9. Dobovšek, Bojan, ur. 2005. *Korupcija in politika*. Ljubljana: Republika Slovenija, Ministrstvo za notranje zadeve, Policija, Generalna policijska uprava, Uprava kriminalistične policije.
10. Dvoršak, Andrej. 1994. *V znamenju lože*. Ljubljana: Delo-Novice.
11. Fink-Hafner, Danica. 2001. *Politične stranke*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
12. Fischer, Jasna, ur. 2005. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
13. Foucault, Michael. 2008. *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krtina.
14. Gspan, Alfonz. 2000. Spremna beseda. V *Županova Micka / Veseli dan ali Matiček se ženi*, Anton Tomaž Linhart, 129-141. Ljubljana: Mladinska knjiga.
15. Hobsbawm, Eric John. 2007. *Nacije in nacionalizem po letu 1780*. Ljubljana: Založba /*cf.

16. Horkheimer, Max in Theodor W. Adorno. 2002. *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
17. Im Hof, Ulrich. 2005. *Evropa v času razsvetljenstva*. Ljubljana: Založba /*cf.
18. Kardelj, Edvard. 1973. *Izbrano delo: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
19. Kos, Janko. 1996. *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
20. Koselleck, Reinhart. 1999. *Pretekla prihodnost: prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
21. Košir Matevž in Peter Vodopivec. 2008. O prostoziidarstvu in prostoziidarjih na Slovenskem. V *Skrivna družba: zgodovina in simbolika prostoziidarjev*, Dieter A. Binder, 265-285. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
22. Kralj, Ana. 2007. Skriti šarm nacionalizma. V *Nacije in nacionalizem po letu 1780*, Eric John Hobsbawm, 247-275. Ljubljana: Založba /*cf.
23. Lazar, Žolt. 2002. Slobodno zidarstvo kao činilac oblikovanja građanskog društva. *Sociologija* XLIV: 213-221.
24. Linhart, Anton Tomaž. 2000. *Županova Micka / Veseli dan ali Matiček se ženi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
25. Lukšič, Igor. 2003. Politika v Sloveniji. V *Temelji politične znanosti*, Donatella Della Porta, 249-276. Ljubljana: Sophia.
26. Nenezić, Zoran D. 1988. *Masoni u Jugoslaviji: 1764-1980*. Beograd: Autorsko-izdavačka grupa »Zodne«.
27. Pelikan, Egon. 1997. *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Obzorja.
28. Perčič, Tone. 2000. *Prostoziidarstvo: zgodovina, obredi in zarote*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
29. Prijatelj, Ivan. 1935. *Duševni profili slovenskih preporoditeljev*. Ljubljana.
30. Prunk, Janko. 1992. *Slovenski narodni vzpon - narodna politika (1768-1992)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
31. --- 2002. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Založba Grad.
32. Rotar, Drago Braco. 2007. *Odbiranje iz preteklosti*. Koper: Založba Annales.
33. *Royal Society*. Dostopno prek: <http://www.royalsoc.ac.uk/> (10. avgust 2010).
34. Šömen, Branko. 2002. *Molčeče nevidno bratstvo: prostoziidarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Magnolija.

35. Tomšič, Matevž. 2008. *Elite v tranziciji*. Nova Gorica: Fakulteta za uporabne družbene vede.
36. *Velika Loža Slovenije – prostožidarstvo v Sloveniji*. Dostopno prek: <http://www.prostožidarstvo.si/> (14. september. 2010).
37. Vodnik, Valentin. 1796. *Rokopisna avtobiografija*. Dostopno prek: <http://lit.ijs.si/vodnik.html> (12. september 2010).
38. Vodopivec, Peter. 2006. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.